

१९६५

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

काल्प

सं. क्र.

२३३०

कूजन

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(ठाणे जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/संदर्भ/नौपाडा.

रथक पत्र

REFBA-0022172

REFBK-0022172

चंद्रशेखर

Shinde .V.D .

❀ वि. द. शिंदे. ❀

चरजी, आद्रा रोड,
पवार चौळ, खां नं ३, टाणें

शंभू-भट्ट

काव्य

२२१५९

१३१६७

२३३७

कुंजकूजन

कवि चंद्रशेखर
यांच्या निवडक कवितांचा संग्रह

संपादक
भास्कर चंद्रशेखर गोन्हे
एम. ए., बी. टी.

REFBK-0022172

REFBK-0022172

मूल्य रु. ४.००

व्हीनस प्रकाशन : पुणे

आवृत्ति पहिली : ऑगस्ट १९६३
पु न मुं द्र ण : जून १९६५

© भा. चं. गोन्हे

प्रकाशक :

सदाशिव कृष्ण पाध्ये

त प श्र च र्या

व्हीनस प्रकाशन

३८१ क, शनिवार पेठ : पुणे २

मुद्रक :

रा. ना. सरनाईक

सुलभ मुद्रणालय

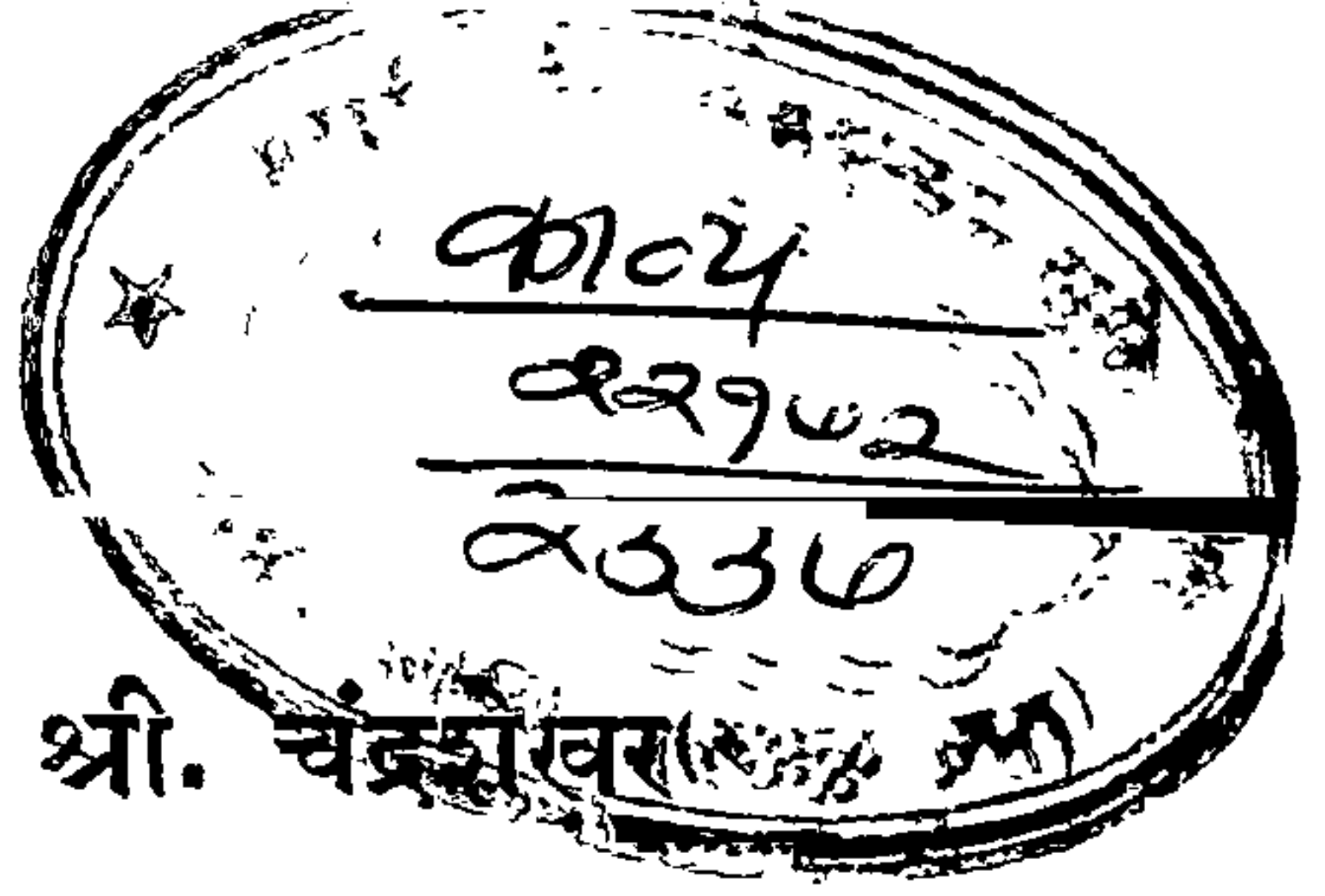
२९१ शनिवार पेठ : पुणे २

चंद्रशेखर शिवराम गोन्हे

जन्म २९ जानेवारी १८७१]

[मृत्यु १७ मार्च १९३७

राजकवि श्री. चंद्रशेखर (१९३७)

(चरित्रविषयक संक्षिप्त माहिती आणि निवेदन)

राजकवि चंद्रशेखर यांचा जन्म ता. २९ जानेवारी १८७१ रोजी श्रीक्षेत्र नासिक येथे झाला. श्रीतिलभांडेश्वर महादेवाच्या मंदिरानजीक कवींच्या घराण्याचे चार पिढ्यांचे वडिलोपार्जित घर होते; तेथे कवींचे बालपण व्यतीत झाले. लहानपणी वडीलधाऱ्या माणसांकडून कवींचे लाडकोडाने संगोपन करण्यांत आले. त्या काळातील सुखाचे दिग्दर्शन गोदागौरव काव्यांत कवींकडून करण्यांत आले आहे. कवींचे मराठी शिक्षण दाजी पंतोजींच्या गांवठी शाळेत, व नंतर सरकारी नं. ३ च्या शाळेत नासिक येथेच झाले. मराठी पांचवी इयत्ता उत्तीर्ण झाल्यावर इंग्रजी शिक्षणासाठी कवि हायस्कूलांत जाऊ लागले. हे शिक्षण चवथ्या इयत्तेपर्यंत आले असता उन्हाळ्याच्या सुटींत कवि सिन्नर येथे आपल्या चुलत्याकडे गेले. कवींचे चुलते गोपाळ रामकृष्ण ऊर्फ गोपूतात्या हे सिन्नर येथे सार्वजनिक बांधकाम खात्यांत नोकरीस होते. ते सिन्नर येथे बाजीराव देशपांडे यांच्या वाड्यांत राहत असत. सिन्नर तालुका बागाइती असून हवामानाने सर्द पण रमणीय आहे. तेथील नागेश्वर-गोदेश्वर या भव्य देवालयांच्या आवारांतून कवि चैनीने भटकावयास जात. याच ठिकाणी कवि चंद्रशेखर यांना अगदी पहिल्याने कविता रचण्याची बुद्धि सुचली. ते मनाशी गुणगुणत एक स्तोत्र लिहू लागले; त्या स्तोत्राचे पालुपद

“ नारायणा शरण त्या करुणालया मी. ”

असे होते. हे स्तोत्र तयार झाल्यावर त्यांनी गोपूतात्यांस वाचून दाखविले. ते त्यांना फार आवडले व त्यांनी आपले पुतणे चंद्रशेखर यांचे कौतुक करून

“तू कवि होशील !” असा आशीर्वादहि दिला. या गोष्टीने कवींच्या मनोवृत्तीस उत्तेजन मिळून त्यांच्या अंतर्दामीं कवित्वाचें बीजारोपण झालें.

पुढें शाळेंतील अभ्यासाचा धोशा मार्गें लागल्यामुळें हें बीज जागच्या जागींच मुरत राहिलें. कवींचें इंग्रजी शिक्षण अनुक्रमें नासिक हायस्कूल, बडोदें हायस्कूल व विश्रामबागेंतील पुणें हायस्कूल या तीन संस्थांतून प्रवेशपरीक्षेपर्यंत झालें. प्रवेशपरीक्षेंत गणित विषय कच्चा असल्यामुळें त्यांना दोन वेळां अपयश आलें; त्यामुळें त्यांचें मन खट्टू झालें आणि त्यांच्या शालेय शिक्षणाची इतिश्री झाली. कवि पुणें येथें शिकत असतां विठ्ठल नारायण पाठक व हरि गणेश ऊर्फ हरिभाऊ गोडबोले हे त्यांचे आवडते शिक्षक असत. वर्गांत या अध्यापकांकडून चंद्रशेखरांच्या मराठी व इंग्रजी लेखनाचें कौतुक होत असे.

चंद्रशेखर विद्यार्थिदशेंत पुणें येथें सदाशिव पेठेंतील बॅरिस्टर गाडगीळ यांच्या वाड्यांत राहत असत. त्या वेळच्या आठवणी सांगतांना गाडगीळांच्या टेनिस कोर्टाच्या कोपऱ्यावरील त्यांच्या निरामय सुंदर खोलीचें वर्णन करीत. शाळेला उन्हाळ्याची सुटी मिळाल्यावर ते दररोज सायंकाळीं पर्वती, चतुःशृंगी वगैरे रमणीय देखाव्याच्या भागांतून सहलीसाठीं जात असत. अशा १८९५ सालाच्या सुटींत वसंतकाळ असल्यामुळें कोकिलांचे सुस्वर आलाप निघत असतांना त्यांच्या स्फूर्तीस जागृति आली व त्यांनीं वर सांगितलेल्या खोलींत “कोकिल” ही आपली पहिली कविता लिहिली. ही कविता ‘करमणूक’ कर्ते कै. हरिभाऊ आपटे यांच्याकडे पाठवितांच १८ मे १८९५ च्या करमणुकीच्या अंकांतून प्रसिद्ध झाली. अंक पाहिल्यावर चंद्रशेखरांच्या वर्गबंधूपैकीं कांहीं रसिकांनीं कवि म्हणून त्यांचा बोलबाला केला.

प्रवेशपरीक्षेंत अपयश आल्यामुळें चंद्रशेखर धंदेशिक्षणाच्या उद्देशानें त्यांचे नासिक हायस्कूलांतील वर्गबंधु कै. अनंत रामचंद्र कवडे, फोटो आर्टिस्ट, यांच्याकडे अहमदाबाद येथें राहिले. पण फोटो आर्टिस्टच्या कामांतील धांदल, धांवपळ, यांचें त्यांच्या मनोवृत्तीशीं जुळलें नाहीं व दिवसेंदिवस कवितेच्या मोहपाशांत त्यांचें मन अधिकाधिक गुरफटूं लागलें; त्यामुळें धंदेवाईक बनून

पैसा कमावण्याचा नाद त्यांना सोडावा लागला. दोन वर्षे या धंद्याची माहिती घेण्यांत घालवून ते बडोदे येथे परतले.

बडोदे येथे चंद्रशेखरांचे वडील बंधु कै. नारायणराव हे त्या वेळीं फर्स्ट क्लास मॅजिस्ट्रेट होते, त्यांच्याजवळ ते राहिले. सुदैवाने भाषा चांगल्या येत असल्यामुळे आणि अक्षरहि चांगले असल्यामुळे त्या काळांत कारकुनी पेशाची सरकारी नोकरी त्यांना लवकरच मिळाली. प्रथम दिवाण कचेरींत हंगामी कारकुनाचे काम त्यांनीं एक वर्षे केले, व नंतर बडोदे राज्यांतील चीफ मेडिकल ऑफिसर यांनी त्यांना चाहून आपल्या कचेरींत घेतले. याच कचेरीत मेमोरॅंडम क्लर्क म्हणून चंद्रशेखरांनी निवृत्तीपर्यंत सुमारे ३४ वर्षे नोकरी केली.

बडोद्यास नोकरीस लागल्यावर थोड्याच काळांत कवींच्या जीवनांत एक संस्मरणीय गोष्ट घडून आली. ती म्हणजे कै. कविवर्य दत्तात्रय कौंडो घाटे यांचा परिचय. या परिचयाने उभय कवींना सुखसमागम झाला तो दुदैवाने दत्तकवींच्या अकाली झालेल्या निधनामुळे उणापुरा एक वर्षातच संपला. तरी या औटघटकेच्या राज्यांत उभयतां कवींनी सुधातुल्य काव्यरसाच्या पुष्कळ मेजवान्या झोडल्या. दत्तकवींच्या या गाढ स्नेहाची हकीकत चंद्रशेखरांनी “ दत्तांची कविता ” या काव्यसंग्रहास ‘ हृद्रत ’ म्हणून जी प्रस्तावना लिहिली आहे तींत सविस्तर दिली आहे.

नोकरीच्या जीवनांतील पहिल्या सुमारे २२ वर्षांच्या काळांत चंद्रशेखरांच्या हातून काव्यरचना झाली. त्यानंतरचा सुमारे १० वर्षांचा काळ कौटुंबिक अडचणी व स्थित्यंतरे यांत गेला. या दहा वर्षांत लेखन बरेच कमी झाले. प्रकृतीचे अस्वास्थ्य, हाताला झालेला Writer's Cramp नांवाचा व्याधि इ. याच उदासीनतेच्या काळांतल्या उपाधि होत. सुदैवाने इ. स. १९२८ पासून परिस्थिति हळूहळू अनुकूल होऊं लागली आणि ‘ चंद्रिका ’ या काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशनाची तयारी सुमारे ३ वर्षांत झाली. प्रतिकूल परिस्थितींत निराशेने कवितांच्या वहा फाडून टाकल्यामुळे काव्यसंग्रह छापून प्रकाशित होण्याची आशाच विरलेली होती; परंतु ईश्वरी संकेताने चंद्रशेखरांचे एक अहेतुक कविमित्र श्री. यादवसुत (राजेश्वर यादव

मुळावेकर, मु. नांदेड) यांच्या निरलस प्रयत्नांनीं लुप्त झालेलीं सर्व काव्ये पुनः उपलब्ध झालीं आणि भारत-गौरव-ग्रंथमालेचें (कर्नाटक प्रकाशन संस्था) १०६ वें पुष्प म्हणून ' चंद्रिका ' हा काव्यसंग्रह इ. स. १९३२ सालीं प्रकाशित होऊन महाराष्ट्रीय रसिकांच्या हातीं पडला.

सन १९२८ ते १९३७ हा चंद्रशेखरांच्या जीवनांतील भाग्याचा काळ म्हणतां येईल. चंद्रिकेच्या प्रकाशनानंतर त्यांना राजाश्रय मिळून ' राजकवि ' ही मानाची पदवी श्रीमंत सयाजीरावांच्या दरबारांत समारंभपूर्वक देण्यांत आली. मधल्या काळांतील नैराश्य विरलें आणि त्यांच्या मनोवृत्ति उल्हसित झाल्या. राजकवि या नात्यानें त्यांच्या काव्यवाचनाचे निमित्तानें श्रीमंतांशीं गांठीभेटी होऊं लागल्या, व काव्यरचनेस नवा जोमहि आला. कांहीं प्रासंगिक काव्ये, श्रीमंत सयाजीरावांच्या सूचनेस अनुसरून रचलेलीं वैदिक देवदेवतांचीं कांहीं स्तोत्रे आणि ' किस्मतपूरचा जमीनदार ' हें स्वतंत्र प्रकाशित झालेलें खंडकाव्य ही जीवनसंध्येच्या सुखाच्या काळांतील मुख्य काव्यरचना होय.

चंद्रशेखरांच्या प्रतिकूल काळांत त्यांचें नैराश्य दूर करून प्रोत्साहन देण्याचे प्रयत्न अनेक स्नेही व लेखक यांचेकडून मोठ्या आत्मीयतेनें करण्यांत आले. त्यांत सुप्रसिद्ध विनोदी लेखक श्री. चिं. वि. जोशी, राजरत्न श्री. वा. वि. जोशी, श्री. मा. दा. अळतेकर, श्री. माधवराव पटवर्धन, श्री. विठ्ठलराव ऊर्फ दादासाहेब घाटे, कै. वि. पां. नेने इ० सन्मित्रांच्या प्रयत्नांचा यथे उल्लेख करणें आवश्यक आहे. या मंडळींनीं वारंवार भेटी घेऊन, चर्चा करून काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशनावाबत सल्ला देऊन कवींना उत्तेजन दिलें, आणि वडोद्याचे प्रसिद्ध विद्वान् वकील व साहित्यिक कै. दाजी नागेश आपटे यांच्या प्रयत्नांनीं चंद्रिका या काव्यसंग्रहाच्या प्रकाशनाचा मार्ग सुलभ झाला.

चंद्रिकेच्या प्रथमावृत्तीच्या प्रती गेल्या कांहीं वर्षांपासून दुर्मिळ झाल्या, म्हणून दुसरी आवृत्ति काढण्याचें प्रयत्न केले. परंतु आर्थिकदृष्ट्या हें काम गैरसोईचें आहे व हल्लींच्या महागाईच्या काळांत परवडण्यासारखें नाहीं असें मूळ प्रकाशकांचें मत पडलें. विद्यापीठांतील व महाविद्यालयांतील कवितेच्या चाहत्या प्राध्यापकांनीं दुसरी आवृत्ति कां निघत नाहीं म्हणून विचारपूस केली, व मदत करण्याचीहि इच्छा दर्शविली. त्यांत फर्ग्युसन महाविद्यालयां-

तील मराठीचे प्राध्यापक श्री. रा. श्री. जोग यांनी काव्यसंग्रह पुनः उपलब्ध व्हावा म्हणून अत्यंत आत्मीयतेने सक्रिय साहाय्य करण्याचे मान्य केले. त्यांचीच प्रस्तावना या आवृत्तीस लाभली आहे, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट होय.

माझ्या स्नेहीमंडळींतील व्हीनस प्रकाशन संस्थेचे कुशल व तडफदार प्रकाशक श्री. स. कृ. पाध्ये यांनी चंद्रिकेची प्रथम एक संक्षिप्त महाविद्यालयीन आवृत्ति काढावी अशी कल्पना सुचविली आणि ती स्वतःच्या प्रकाशन-संस्थेकडून काढण्याची सिद्धताहि केली. व्हीनस प्रकाशन संस्था पुण्यांतील एक नामवंत संस्था असून तिचा रौप्यमहोत्सवहि नुकताच साजरा झाला आहे. अशा संस्थेतर्फे ही आवृत्ति प्रकाशित होत आहे हे महाराष्ट्रीय रसिकांचे सुदैव म्हटले पाहिजे. या आवृत्तीस चंद्रशेखरांच्या 'कुंजकूजन,' या लोकप्रिय काव्याचे नांव दिले आहे. पहिल्या आवृत्तीप्रमाणे या संक्षिप्त आवृत्तीचेहि रसिकांकडून आणि विद्यापीठांकडून स्वागत होईल अशी आशा आहे.

शेवटीं सांगावयाचे इतकेच की, या महाविद्यालयीन आवृत्तीस ज्येष्ठ व श्रेष्ठ असे अनुभवी प्राध्यापक श्री. रा. श्री. जोग यांची सुयोगाने लाभलेली प्रस्तावना विद्यापीठांतून अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थिवर्गास अत्यंत मोलाची व मार्गदर्शक होईल यांत शंका नाही. प्राध्यापक जोग आणि श्री. स. कृ. पाध्ये यांचे अंतःकरणपूर्वक आभार मानून हे निवेदन पुरे करतो.

बडोदे,
७ जुलै १९६३ }

भा. चं. गो.

आदरांजलि

कवि चन्द्रशेखर दिवंगत झाल्याला आज पंचवीस वर्षे होऊन गेली आहेत. आणि त्यांची 'चन्द्रिका' ही अलिकडे कित्येक वर्षे दुर्मिळ झालेली आहे. आज ती निवडक वेच्यांच्या स्वरूपांत आणि निराळ्या नांवाने उपलब्ध होत आहे ही गोष्ट संपूर्णपणे समाधान करणारी नसली, तरीही स्वागतार्हच आहे. कारण संपूर्ण 'चन्द्रिका' उपलब्ध होण्याची आशा तीमुळे पल्लवित झाली आहे. चंद्रशेखरांची कविता हे मराठी कवितेचे, जुन्या पद्धतीचे असले तरी, एक बहुमोल लेणे आहे. ते पहावयास मिळणे ही गोष्ट कठिण व्हावी हे मराठी रसिकतेचे दूषणच होय. त्याचे निराकरण प्रस्तुत संग्रहाने कांहीं अंशी तरी होत आहे.

चन्द्रशेखरांचा काल म्हणजे अर्वाचीन कवितेच्या तीन पिढ्यांचा काल होय. अर्वाचीन कवींच्या पहिल्या पिढीतील कवि केशवसुत, टिळक, माधवानुज आणि दत्त, दुसऱ्या पिढीतील बी, गडकरी, बालकवि आणि रेंदाळकर हे आणि तिसऱ्या पिढीमधील रविकिरणमंडळ आणि तत्समकालीन कवि यांची बरीच कविता चंद्रशेखरांच्या डोळ्यांपुढे होऊन गेली. त्यांच्याप्रमाणेच या तीन पिढ्यांची कविता पाहिलेले कवि तांबे, यांची कविताही चंद्रशेखरांनी पाहिली. परंतु या सर्व कवींपेक्षा ते, आणि त्यांच्या कवितेपेक्षा चन्द्रशेखरांची कविता, वेगळी, पृथगात्मच राहिली. अर्वाचीन कविता किंवा तिचे इंग्रजी-मधील मूळ यांचा चन्द्रशेखरांवर आणि त्यांच्या कवितेवर फारसा प्रभाव पडला नाही. चन्द्रशेखर हे आधीच्या पंडितयुगाचे अर्वाचीन कालातील प्रतिनिधीच राहिले, आणि हे प्रतिनिधित्व यांनी फार चांगल्या प्रकारे केले. इतके की, माधव जूलियन् यांच्यासारख्या 'उच्छृंखल' कवीलाही त्यांच्यापुढे आदराने मान वाकवावीशी वाटावी. जुन्या परंपरेतील इतर कित्येक कवींच्या वाढ्यास आलेली विडंबनवृत्ति, तिरस्कार अथवा उपेक्षा

चंद्रशेखरांच्या अनुभवास न येण्याचें कारणहि हेंच कीं, त्यांची कविता जुन्या पद्धतीची आहे, यापलीकडे तीमध्ये दूषणास्पद असें कांहीं नव्हतें, आणि जुन्या परंपरेमध्ये ती श्रेष्ठ ठरण्यासारखी होती. स्वतः चंद्रशेखरांनी जुन्या-नव्याच्या वादामध्ये विशेष भाग घेतला नव्हता नव्यांतील दत्तकवि त्यांचे स्नेही होते, व माधव जूलियन हे भक्त होते. परंतु चंद्रशेखरांना कौतुक वाटलें तें लेंभे यांच्या कवितेचें. मात्र जुन्याचें मंडन किंवा नव्याचें खंडन करण्याच्या भरीस न पडतां आणि आपली पदवी न सोडतां आपल्या पद्धतीनेच चंद्रशेखर कविता लिहीत राहिले.

‘कवितेचीं विलासस्थलें’ या आपल्या कवितेमध्ये चंद्रशेखरांनीं काव्या-नुकूल विषय आणि प्रसंग यांविषयींची आपली कल्पना प्रकट केली आहे. त्या कवितेस आधार म्हणून इंग्रजी पंडित डॉ. जॉन्सन् याचें एक वचन घेतलें आहे. जॉन्सन्च्या मतानें निसर्ग आणि मानवाच्या भावमावना हें काव्याचें क्षेत्र होय. त्याचें वर्णन म्हणजे काव्य (The province of poetry is to describe nature and passion). या कवितेमध्ये एकएक, दोनदोन श्लोकांत, क्वचित् अधिक श्लोकांतहि, एकेक काव्ययोग्य विषय किंवा प्रसंग ग्रथित करून हीं कवितेचीं विलासस्थलें वर्णिलीं आहेत. या कवितेच्या पूर्वार्धातील बारा खंडांत निरनिराळ्या ऋतूंतील निरनिराळ्या वेळचीं दृश्ये चित्रित केलीं आहेत, आणि उत्तरार्धातील बारा खंडांत शृंगारवीकरणादि नवरसांच्या स्थायी भावांचीं चित्रे काढिलीं आहेत. त्यांत शांत, भक्ति, वत्सल इत्यादि रसांचाहि समावेश केला आहे. निसर्ग हा काव्य-योग्य विषय अशी भावना हा अर्वाचीन कवितेचा एक महत्त्वाचा विशेष असला, तरी त्याचें चंद्रशेखरकृत वर्णन हें बरेंचसें जुन्या वळणावरच गेलेलें आहे. शरद्वैभव, कुंजकूजन, तारातरंग, वसंतमाधव इत्यादि कविता चंद्रशेखरांच्या काव्यविषयक या कल्पनेस धरून उतरल्या आहेत. वर्णनीय विषयाचें कल्पनालंकृत आलंकारिक वर्णन करणें हा त्याचा मुख्य भाग असे. त्या त्या वेळीं तो तो निसर्गविषय अत्यंत सुंदर असा कवीला वाटे. यापाठी-मागे त्यांची जी भावना होती ती त्यांनी पुढे दिलेल्या शब्दांनी व्यक्त केली आहे:-

जें जें निसर्गरमणीय म्हणोनि कांहीं,
निर्माण होउनि जर्गी विलसोनि राही,

सौंदर्य तें नयनगोचर होय साचें,
अज्ञेयशा भुवनसुंदर ईश्वराचें.

निसर्गाबद्दलची ही वृत्ति मात्र अर्वाचीन कवितेनें स्वीकारलेली वृत्ति म्हणतां येणार नाही. ईश्वररूपापेक्षां वेगळें असें त्याचें व्यक्तित्वच त्या कवितेला मान्य आहे.

काव्याचा दुसरा विषय ज्या मानवी भावना, त्याहि त्यांनीं आपल्या कवितेच्या विलासस्थलांमध्ये वर्णिल्या आहेत. परंतु त्यांमध्ये त्यांच्या स्वतःच्या भावनेला कोठें स्थान मिळालें आहे असें दिसत नाही. तेथेंहि इतरांच्या भावनांचा आविष्कार वर्णनपद्धतीनें झालेला दिसतो. अर्वाचीन कवितेपासून चंद्रशेखर दूर असल्यासारखे वाटतात ते यामुळेच. आत्मभावनाविष्कार हा त्यांना मंजूरच नव्हता. त्यांच्या 'गोदागौरव' या कवितेत किंवा 'कवितारती' मध्ये तो त्यांना न जुमानतां आणि मर्यादित प्रमाणांत झाला, तोहि निरुपायानेच असावा. अर्वाचीन कविता म्हणजे भावगीतप्रधान कविता होय, आणि भावगीत म्हटलें कीं आत्मविष्कार आलाच. परंतु चंद्रशेखरांच्या काव्यकल्पनेंत तो बसत नव्हता. मनांतील उत्कट भावनेचा सहजोद्गार म्हणजे काव्य असें त्यांना कधीं वाटलें नाही. त्या भावनांना आवरून, प्रौढ असें अवैयक्तिक रूप देऊन, टापटिपीनें, व्यवस्थित भाषेत, आवश्यक त्या अलंकारयोजनेनें, चारचौघांत आपण वागतां तेवढ्या औपचारिकतेनें, तें कार्य झालें पाहिजे असें त्यांना वाटे. तो एक समारंभ असे व त्या समारंभास साजेल अशी दृष्टि विषयाची निवड करितांना ते ठेवीत असत. इतर क्षुद्र विषयांना त्यांच्याकडून आश्रय मिळत नसे.

कविता म्हणजे एक समारंभ अशी भावना असल्यामुळेच जणुं कांहीं त्यांच्या कित्येक कवितांच्या निर्मितीची प्रेरणा कांहीं ना कांहीं प्रसंगानुरोधानें झालेली दिसते. कित्येक वेळा त्या त्या प्रसंगास साजेल अशी कविता लिहिण्याबद्दल मागणीहि आलेली असे. 'करमणूक' या साप्ताहिकानें 'दिल्ली-दरबारा' निमित्त काढलेल्या जादा अंकाकरिता (अर्थात् मागणी आल्यामुळे) 'हिंदवंदना' रचिली गेली. त्याच प्रसंगानें मनोरंजनाकरितां 'राजनीतिगीतिका' लिहिण्यांत आली. केव्हां नववर्षाकरितां, केव्हां संक्रमणाकरितां कविता लिहिल्या. सयाजीराव गायकवाडांच्या सुवर्णमहोत्सवासाठीं कविता व्हावी हें

ओघानेंच आलें. चंद्रशेखरांच्या कवितेंत अशा प्रासंगिक कविता अनेक आहेत. आपलें स्वतःचें असें वेगळें कांही सांगावयाचें आहे म्हणून त्यांनीं सांगितलें आहे असें क्वचितच होई. अपवाद म्हणून ' झुळुकी ' या कवितेचा उल्लेख करिता येईल. कवि कवितेच्या प्रारंभीं टीप देऊन " उपवनांतील झुळुकीवरोबर माझ्या मनांतूनहि कांही ' झुळुकी गजगतीने वाहत्या झाल्या, त्या सहृदयांसाठी येथे सादर केल्या आहेत " असें चंद्रशेखर स्वतः येथे सांगत आहेत. त्याला ' गजगति ' वृत्ताची योजना करून व एकंदरींत लहानसर अशी कविता लिहून तें एक नवीन तऱ्हेचें भावगीत करण्याचें त्यांच्या मनांत असावें. परंतु उत्कट वा तरल भावनेपेक्षां विचारप्राधान्य किंबहुना विचारजाड्यच तीमध्ये उतरलें आहे असें वाटतें. त्या मानानें ' कवितारति ' किंवा गोदागौरवांतील कांहीं भाग यांतच अधिक भावनोत्कटता आलेली दिसते.

यामुळेंच त्यांची प्रतिभा भावगीतानुकूल नाही (वैणिक = Lyrical) असें श्री. माडखोलकरांनी त्यांच्यासंबंधी म्हणून ठेवलें आहे. भावगीतानुकूल नसणारी त्यांची प्रतिभा महाकाव्यानुकूल होती असें वरवर वाटण्यासारखें आहे, आणि माडखोलकरांनीं त्या आशयाचें विधानहि केलें आहे. " खरोखरीच मिल्टनप्रमाणें महाकवि व्हावयाला योग्य अशीच त्यांच्या मनाची रचना आहे, " असें ते म्हणतात. मिल्टनची कविता विचारप्रधान होती, तशी चंद्रशेखरांची असल्याने हा साम्याभास झाला असावा. चंद्रशेखरांनी एक महाकाव्य लिहिण्याचा आरंभ आणि प्रयत्नहि केला होता. पण ' सोमनाथा ' वरील हें महाकाव्य पहिल्या सर्गापलीकडे गेलें नाही. त्यांची रचनापद्धति त्या लेखनाला अनुकूल असूनहि परिस्थितीमुळें, किंवा रचना घोटीव आणि निर्दोष करण्यांत बराच काल आणि कष्ट खर्ची पडत असल्यामुळे बहुधा समग्र महाकाव्य त्यांच्या हातून लिहिलें गेलें नाहीं. पण यापेक्षाहि अधिक सबल असणारें असें दुसरेंहि एक कारण असावें. महाकाव्यांत कथनाचा किंवा वर्णनाचा भाग बराच असला आणि असें कथन-वर्णन चंद्रशेखरांना चांगलें साधत असलें, तरी त्यालाहि कांही कथा ही लागतेच, व त्या कथेची मांडणी तिच्या अंगभूत प्रसंगांसह करण्याचें कौशल्यहि लागतें. जुनी कथा उपलब्ध नसेल, तर नवीन प्रसंग निर्माण

करावे लागतात. चंद्रशेखरांना ही नवीन प्रसंगांची घटनांची, स्वतंत्र निर्मिति साधत होती असे वाटत नाही. दिलेल्या, समोर असलेल्या विषयाचे नवनवोन्मेषमंडित असे वर्णन त्यांना साधे, परंतु 'अपूर्ववस्तुनिर्मिति' साधत नव्हती; म्हणून महाकाव्य पहिल्याच प्रसंगावर थांबले. हा पहिला प्रसंगहि रघुवंशातील सोळाव्या सर्गातील अयोध्यापुरी कुशाला आपली दीन दशा वर्णन करित आहे. त्या प्रसंगाशी वराच सदृश आहे. त्यापुढील कथा सारीच निर्माण करावयाची होती व तीकरिता अनेक प्रसंगनिर्मितिहि करावयास पाहिजे होती. परंतु हे करणे कठीण वाटल्यामुळे बहुधा पुढील रचना झाली नाही. महाकवीच्या प्रतिभेत अपूर्व वस्तुनिर्मितीहि येते; केवळ वर्णनशक्ति अपुरी पडते. पंडित कवींनी पूर्वीच्या काळी पौराणिक कथा किंवा अलीकडील काळांत ऐतिहासिक कथा घेऊन दीर्घ काव्ये लिहिलीं. परंतु या प्रकारची उसनवारी चंद्रशेखरांना करावीशी वाटली नाही म्हणूनहि त्यांच्या हातून महाकाव्यनिर्मिति झाली नसावी.

अपूर्ववस्तुनिर्मिति करण्याचे सामर्थ्य चंद्रशेखरांच्या प्रतिभेत नसले, तरी दुसरीकडून विषय मिळाल्यास त्याची सजावट करून तो रसिकांपुढे ठेवण्याचे कसब त्यांच्या अंगी भरपूर होते. त्यामुळे दोन गोष्टी साधल्या. पहिली अशी की, ज्या प्रासंगिक स्वरूपाच्या कविता त्यांनी लिहिल्या, त्या कविताहि त्यांनी आपल्या वैदग्ध्याने, अभिजात रसिकतेने आणि रचनाविषयक कारागिरीने रंगवून दाखविल्या आणि काव्यमय केल्या, आणि त्यांचा प्रासंगिकपणा शक्य तो झाला. प्रासंगिक खरी पण ती कविता झाली; केवळ पद्यरूप गद्य उतरले नाही. दुसरी गोष्ट अशी की, मूळ इंग्रजी कवितांची त्यांची रूपांतरें वा अनुवाद अत्यंत यशस्वी झाले आहेत. 'स्वदेशप्रीति' 'चैतन्यदूत' हीं त्यांचीं भाषांतरें; किंवा 'वनवासाचीं सुखें' आणि 'धनगर आणि तत्त्ववेत्ता' हे अनुवाद, स्वतंत्र कविता वाटण्याइतके यशस्वी झाले आहेत. 'रंगराव हर्षे' आणि 'चितोपंत उदास' हीं मिल्टनच्या कवितांचीं रूपांतरें त्यांच्या अनुवादकौशल्याची उत्तम साक्ष देतात. मिल्टन् हा जसा विदग्ध पंडित होता, तसे चंद्रशेखरहि संस्कृत संस्कृतीमध्ये पूर्णपणे मुरलेले होते. त्या दोघांची मनोवृत्तीहि सारखीच होती. मिल्टन्चे पौराणिक दाखले आणि निर्देश यांना समांतर असे दाखले आणि निर्देश चंद्रशेखरांच्या

जवळ तयार होते. त्यामुळे आणि एकंदरीतच या कवितांच्या आशयार्शीं समरस होऊं शकल्यामुळे चंद्रशेखरांचीं हीं रूपांतरें अत्यंत सरस उतरलीं आहेत. 'Suffolk Miracle' या इंग्रजी लोकगीताचें 'काय हो चमत्कार !' हें रूपांतर तर मराठी काव्यांत अतुलनीय ठरण्यासारखें आहे. मूळ साध्या, निरलंकृत, धावत्या कथानिवेदनावर चंद्रशेखरांनीं आपल्या कुशल हातांनी असे कांहीं संस्कार केले आहेत कीं, तें नुसतें रूपांतर न राहतां त्याचें एक अतीव मनोरम प्रेमकाव्य झालें आहे. त्यांतील अद्भुत प्रेमकथा ही रसिकास वास्तवच वाटण्यासारखी परिणामकारक आणि चटका लावणारी उतरली आहे. शंकराचार्य आणि विवेकानंद यांच्या कवितांचे अनुवाद करणें हें अर्थात् तितकेंसें अवघड नव्हतें; परंतु हे अनुवाद 'काय हो चमत्कार !', च्या तुलनेने फिकेच पडतात. याच रीतीने टेनिसन्च्या 'इनॉक आर्डन' किंवा वर्डस्वर्थच्या 'डोरा' यांसारख्या कवितांचे अनुवाद चंद्रशेखरांनी करावयास पाहिजे होते असें मनांत आल्याखेरीज राहत नाहीं.

चंद्रशेखरांची कविता विचारप्रधान असल्याचा उल्लेख वर येऊन गेलाच आहे. त्यांच्या काव्याचे विषय गंभीर असत. भावनेपेक्षा चिंतन हें त्या विषयांचें स्वरूप आहे. त्यांतहि नवविचारप्रवर्तनापेक्षा रूढ, सर्वमान्य असे विचारच समजून सांगण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होती. आणि त्यामुळे त्यांच्या कवितेचा कल अनेक वेळा बोधपरतेकडे झुके. संसारासंबंधीचे त्यांचे विचार जरी जुन्या पद्धतीचे म्हणजे वेदान्ती होते, तरी त्यांचें काव्य एकंदरीत समाधानी वृत्तीतूनच निर्माण झालें आहे. ही वेदान्ती वृत्ति त्यांनी स्वामी रामतीर्थ, विवेकानंद किंवा शंकराचार्य यांच्या कवितेचे जे अनुवाद केले, त्यांचें कारण होय. या थोर तत्त्वज्ञांप्रमाणेंच आपल्या परीने चंद्रशेखरांनी व्यवहारांतील दुःख आणि निराशा यांवर विजय मिळविला असावा, आणि म्हणूनच नवीन संप्रदायांतील अनेक कवींप्रमाणे जीवनाविषयी फारशी तक्रार त्यांनी आपल्या कवितेमध्ये केलेली नाही.

चंद्रशेखरांच्या कवितेचा सर्वांत अधिक चित्तवेधक भाग म्हणजे त्यांच्या रचनेतील कारागिरी होय. त्यांची भाषा प्रौढ असूनहि प्रसादपूर्ण आहे. तीमध्ये पांडित्य असलें, तरी क्लिष्टता नाही. संस्कृत शब्दांनी त्यांची भाषा प्रचुर असली, तरी अपरिचित शब्दांचा उपयोग त्यांनी क्वचितच केला आहे

शब्दांचे अर्थ कळण्याकरिता टीपा देण्याचा प्रसंग त्यांच्यावर आला नाही. त्यांच्या कवितेत वाङ्मयीन निर्देश भरलेले असतात. त्यांचे स्वारस्य लक्षांत यावे म्हणून केव्हा केव्हा त्या त्या ठिकाणी टीपा द्याव्या लागतात. पण त्यांत दोष कवीचा नसून वाचकाच्या मर्यादित व्यासंगाचा असतो. प्रौढता राखूनहि प्रसाद साधण्याची कला फारच दुर्मिळ असते. ते साधले तर वाचकाचे श्रम वाचतात, तथापि लेखकाला ते फार झालेले असतात. वाचकाला मात्र त्याची जाणीव नसते. प्रसाद आणि माधुर्य या दोनहि गुणांच्या दृष्टीने केलेली शब्दांची निवड, व्याकरणाची शुद्धता, वृत्तांची सम्यक् आणि निर्दोष योजना, यमकांचा शुद्ध आणि सहज असा विन्यास, अनुप्रासांची माधुर्यानुकूल पण संयमशील साधना या गुणामुळे जुन्या पद्धतीने काय किंवा नव्या पद्धतीने काय, त्यांच्या कालांत तरी चंद्रशेखरांचा हात धरणारा दुसरा कोणी कवि झाला नाही. त्यांच्या काव्यांतील रचनागुणांचा उत्कर्ष त्यांच्या 'गोदागौरव' या सुंदर, परंतु त्रुटित काव्यामध्ये झालेला दिसतो. माधुर्य आणि गेयता यांच्या दृष्टीने आधुनिक मराठी कवितेत यासारखे काव्य दुसरें कोणतेंहि नाही. ते वाचीत असतां जयदेवाच्या गीतगोविंदाची फार स्मृति होते. गीतगोविंदासारखे गीतगुणपूरित काव्य संस्कृतमध्ये नाही. तीच गोष्ट 'गोदागौरवा'ची मराठीमध्ये म्हणतां येईल. आपल्या 'रंगराव हर्षे' या कवितेत जयदेवाच्या अष्टपद्यांचा आणि त्यांच्या नादब्रह्माचा त्यांनी मोठ्या कौतुकाने उल्लेख केला आहे, आणि आपल्या 'गोदागौरवां'त तरी या आपल्या आवडत्या आदर्शाची खास बरोबरी केलेली आहे. असें हे काव्य त्रुटित राहावे, हे मराठी कवितेचे खरोखर दुर्दैव होय. परंतु ते अपरिहार्यच होतें. गोदेचा त्यांना जेवढा परिचय होता, त्यापलीकडे ते कल्पनेनेसुद्धां जाऊं शकले नसते, आणि गेले नाहीत ते बरेच झाले. आजच्या स्थितींत त्यांत जो भावनेचा जिव्हाळा उतरला आहे, तो त्यांत आला नसता, आणि ती केवळ कारागिरी झाली असती.

चंद्रशेखर हे कवितादेवीचे निःसीम आणि निरपेक्ष उपासक होते. आर्थिक परिस्थिति अनुकूल नसतां, आपल्या कवितेचे चाहतेहि थोडेच दिसत असतां, नवीन कवितेमध्ये ती विशेष प्रिय होण्याचे फारसें चिन्ह दिसत नसतांहि, सतत चाळीस वर्षे त्यांनी तिची उपासना चालविली.

कवितादेवीला उद्देशून जेव्हा ते म्हणतात की :—

तुझ्यास्तव उपेक्षिल्या बहुविधा सुविद्या कला,
तुझ्यास्तव न तीं पदें, उपपदें मिळालीं मला;
तुझ्यास्तव न लोभतां विभवमार्ग मीं टाळिले,
तुझ्यास्तव सखे ! मला स्वजन तेहि कंटाळले,
तुझ्यास्तवचि हेलना मम गृहावधानीं घडे,
तुझ्यास्तव जनाहुनी विजन हा मला आवडे.

तेव्हा ते मनापासून आणि खरें तेंच बोलत होते यांत शंका नाही. त्याच कवितेमध्ये काव्यरचनेच्या तन्द्रीचें जें वर्णन ते करितात, तें त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवांतून आलेलें आहे. काव्यदेवतेचा प्रसाद झाला असतां ' नाभिमूलांतून एक अनन्य लहरी उठते व ती समस्त देह व्यापून टाकिते, तिच्या प्रसरणाबरोबर देह हेलावून त्याच्या शिरांतून जणु एक विजेचा ओघ वाहूं लागतो, मुखामधून आपोआप गदगदा ध्वनि येऊं लागतो, हृदय उचंबळून येतें, डोळ्यांमध्ये पाणी उभें राहतें, काव्यविषयावाचून इतर कशाचेंहि भान राहत नाही. आणि मग मनोहर रसात्मक पदावली वाहूं लागते,' अशा शब्दांनी त्यांनीं आपला हा काव्यसमाधीचा अनुभव सांगितला आहे. या आनंदाकरिता त्यांनीं आपली बहुतेक सारी कविता लिहिली आहे. ज्या वेळीं रात्र दशादिशांना गवसणी घालीत असे, आणि स्थिरचरावर झोप मोहिनी टाकीत असे, त्या प्रशान्त वेळीं त्या लीलावती कवितेचा हा भक्त अतंद्रितपणें तिची सेवा करण्यांत गुंगलेला असे. ही सेवा करण्यामध्ये जो आनंद त्यांना होई, तेवढाच काय तो काव्यरचनेपासून त्यांना होणारा फायदा. जीवनाच्या संध्याकालांत राजकवित्वाची पदवी त्यांना मिळाली, ही त्यांच्या योग्यतेच्या आणि काव्यसेवेच्या मानाने अगदी अल्प अशीच मान्यता गणावयास हवी. अर्वाचीन कवितेच्या जमान्यात जुन्या पद्धतीने काव्य लिहिणाऱ्या सर्व कवींत त्यांचें स्थान पहिलें होतें, आणि निरपेक्षपणें प्रस्तुत कालांतील समग्र काव्याचा विचार केला तरीहि तें बरेंच वरचें आणि स्वतंत्र आहे यांत संदेह नाही.

१५ ऑगस्ट, १९६३

रा. श्री. जोग

अनुक्रमणिका

क्रमांक	नांव	पृष्ठ
१	कोकिल	१
२	इतिहास	३
३	विपर्यास	७
४	मानिनी	१२
५	स्वदेशप्रीति	१५
६	दत्तवियोग	१७
७	घनाभिनंदन	२२
८	माधवनिधन	२९
९	कविसंदेश	३२
१०	युवराजवियोग	३७
११	कारंजें	४१
१२	कुंजकूजन	४३
१३	कालार्णव	५१
१४	कवितारति	५२
१५	वसंतमाधव	५८
१६	हिंदवंदना	६८
१७	अद्भुतवीणा	७४
१८	अश्रुकरभार	७९
१९	महाराष्ट्र-दर्शन	८१
२०	धन्यवाद	८६
२१	समजूत	८८

क्रमांक	नांव	पृष्ठ
२२	कविवर्य लेंभे थांची कविता	९०
२३	काय हो चमत्कार !	९२
२४	उत्कंठिता	१०७
२५	शारदे !	११०
२६	प्रेमाचें संक्रमण	१११
२७	प्रेमलोद्गार	११४
२८	कीर्ति आणि प्रीति	११८
२९	गोदावरीचा उगम	१३१
३०	हिरावाडी	१३८
३१	पंचवटी व तपोवन	१४३
३२	टाकळी आणि ओढें	१४६
३३	ओढें	१४८
३४	आशीर्वाद	१५०
३५	कवितेचीं विलासस्थलें	१५१
३६	गृहिणीचे डोळे	१५८
३७	इंद्राचें स्तोत्र	१६१
३८	मानसपूजा	१६५
	काव्यपरिचयात्मक टीपा	१६९-१८१

१. कोकिल ७७७

द्रुतविलंबित.

अहह ! शब्द किती तरि गोड हा !

श्रवाणिं कोठुनि येत असे पहा !

समजलों. घन आम्रतरुवरी

पिकमुखें स्रवते पयमाधुरी !

१

कितितरी दिसतात विहंगम;

परि जर्गीं न असा हृदयंगम.

दिसतसे शिखि सुंदर कां न तो ?

श्रुतिकठोर रवा परि केंकतो.

२

बधुनि जो नर रूपमनोहरां

भुलतसे, मतिमंदचि तो खरा.

करिति संत पसंत विलोकुनी

गुणाचि, पाहति रूप न रोखुनी.

३

मधुर हा बहु कोकिल बोलका,

लव तरी दिसतो रमणीय का ?

परि कसा हृदयंगम जाहला

निजरवें ? विहगोत्तम शोभला !

४

अहह ! गोड रवें तुझिया कसें

सकलही वन हें भरलें असे !

श्रुतिमनोहर गाउनि गान गा ! मधुर आम्र असा म्हणसी खगा ?	५
ऋतु वसंत पसंत किं हा असे म्हणुनि सांगसि वानुनि फारसें ? अमृत हैं अथवा अवनीवरी अमर या अखिलां रसिकां करी !	६
समजलों. कटु शब्द वदोनियां हृदय टाकित्ती भेदुनि जे, तयां मधुर बोलुनि हैं जग आपलें शिकविसी करुं, सार दिसे भलें.	७
बधुनि रूप नकोस फसूं मते ! सकल जें चमके नच हेम तें. अढळतो गुण थोर कधीं कधीं नर कुरूप पिकासम त्यामधीं.	८

प्रकाशन—करमणूक.

ता. ८-५-९५

२. इतिहास ७७७

(१)

वा इतिहासा ! तुजला शेवटचा हा असो नमस्कार !
वाचन तुझें इतःपर नको;—मना शीण जाहला फार.
नाना अपराध्यांच्या पारायण तें नको चरित्रांचें;
त्याहूनि आवडे बहु दास्य मला गा त्वदीय भगिनीचें.
हे सौम्य देवि कविते ! ने, ने तव शांत मंदिरा मजला;
अपवित्र चित्रपट हा राजकुलांचा नको पहायाला !
घोर रणांचीं वृत्ते, कारागृहसाध्वसें, न एकाया
येतील जेथ मजला ने झणिं ऐशा प्रशांत तव ठाया.
वृत्ति स्वाभाविक मम आनंदोत्फुल्ल तेथ होतील;
कारण, दुर्जनकृत्यें ऐकुनि का सन्मनें न शिणतील ?

(२)

हा हा !—वदलों ऐसें सहसा ये वृद्ध तों महाभाग,
इतिहास मूर्तिमंतचि ! आला ह्या भाषणें जया राग.
राहे माझ्यापुढतीं उभा, प्रभा दिव्य भोवतीं फांके,
यद्यपि गभीर दिसली सरोष मुद्रा म्हणोनि मी धाकें !
त्याची पिंगट दाढी नाभीवरि रुळतसे सदा वातें,
पांडुजटाघुमटानें भूतकथाभुवन झांकिलें होतें.

तन्नयन दूरदर्शी खदिरांगारासमान त्या काली
होउनि, मज वाटे कीं एकसरें मेघगर्जना झाली.

(३)

रे मूढ तरुण पुरुषा ! जा, जा, !—येथूनि चालता हो जा !
सोडित उष्ण श्वासां बैसुनि राहे सदा लताकुंजां !

कामी तरुण जनांच्या विविध मनोवृत्ति मूर्तिमंत, तशा
चेष्टा, अनंगलेखहि वर्णी कविता करोनि गोड अशा.

ज्या वाचूनि विरहार्ता रामा कामातुरा सुखें रडती,
नरसिंह रणधुरंधर जन तेही सैण-बायले घडती !

(४)

धिकार असो मूर्खा ! रे यासाठींच काय मीं केले
तव नव मन सावध जें अज्ञानतमामधीं असे निजले ?

कौरव पांडव विक्रम वर्णुनि रक्तासवेंचि वीररस
अंगीं खेळविला तव तो का व्हाया पुढें असा विरस ?

गाजी शिवाजि; बाजी, रणपट्टु रघुनाथ ' भीमकर्मा ' जो,
त्यांचे महत्पराक्रम निज हृत्पटिं बघुनि मन तुझे लाजो !

ते हृदयावरि कोरुनि बाहु तुझे स्फुरविले सदा ज्यानें,
त्याच्या उपकाराची केलिस का फेड ह्याच वचनानें ?

पानिपतावरि भाऊ न्हाऊनी म्लेंछशोणितें निजला,
विश्वासघात होतां त्यानें भाऊपणा जणों त्यजिला !

हें वृत्त ऐकवोनी कोमल तव नयन साश्रु आरक्त
मीं करविले, न जाणुनि मूढा होशिल असा विषयरक्त !

ह्याकरितां तुज कथितों, कृतघ्न होउनि मला न फसवावें,
परि निज कृतिनें माझे सारे तूं हेतु सिद्धिला न्यावे.

समरीं असंख्य पडले हळहळ ऐकोनि वाटते फार,
परि देशहिताकरितां मरणें वीरास हाच बडिवार !

औरंगजेब, दुसरा बाजी, कृत्या तशीच आनंदी,
निंदुनि, शिवाजि, पहिले बाजि, अहल्यादि सुजन कां वंदी ?

दुर्जन निंदास्पद जरि, करिति महत्कार्य ते स्वदुश्चरितीं;
वाईटाहुनि बरवें, हीनाहुनि चांगलें उघड करिती !

लोकांच्या दुष्कृतिचा दैन्याचा, करिसि जेविं कंटाळा,
तैसा स्वातंत्र्याचा प्रेमा निस्सीम बाळगीं, बाळा !

तो मजपासोनि तुला मिळवाया श्रम किती बरे पडले ?
त्याचें स्मरण धरोनी कांहितरी चीज पाहिजे घडलें !

म्हणुनि स्रैण रसाचा वाहे ज्यामाजिं पूर त्या कविता,
संगीत नाटकेंही जळोत कादंबऱ्या, मुला आतां !

रे ! तरुण देशबांधव झाले ना शक्तिहीन तव सारे
वाचूनि पुस्तकें हीं ? तूंही धरितोस मार्ग तो कारे ?
जरि आर्य-माय गाय स्वतंत्र खाटिक-करांतुनी करणें
तुजला असेल तरि मग इतिहासाचेच पाय बा धरणें.

‘ कवि ’पद मिळवायाची तृष्णा तुजला असेल अनिवार,
तरि ती पूर्ण कराया देतो मम सर्वसंग्रहागार !

घे, हीं पूर्वजचरितें वीररसानें उचंबळों आलीं;
ह्यांच्या सुकाव्यमाला स्वदेशहितचिंतकांस तूं घाली !

प्रहरण-हरणानें तव गेला लोकांतरास विक्रम रे !
आतां जोम तरी बा दवडुं नको जो तनूंत शेष उरे !

(५)

ऐसें वदोनि झाला सहसा तेथेंच गुप्त इतिहास.
हितवाद अनुसराया पात्र असे हा मदीय बंधूस.

प्रकाशन-करमणूक.

ता. २५-४-९६

३. विपर्यास ७७७

अमंगलद्योतक कार्तिकाची होती निशा वद्य अमावसीची. न्यापूनि गेलें नभ अंधकारें, चकाकती भासुर त्यांत तारे.	१
निवांत वातावरणांत होतें, हेमंतशीतें निज शासनातें आरंभियेलें जणुं गाजवाया कठोर राजांसहि लाजवाया.	२
न लोटली यामहि यामिनी ती, दे रूप तीचें तरि फार भीती; गमे विदारोनि महामुखातें काळी भुजंगी जग आज खाते.	३
अहो ! तिनें पुण्यपुरासभोर्तीं देवोनि काळ्या अपुल्या कनाती, केलें महाराष्ट्र-विभूषणाचें स्वरूप तों फार अमद्र साचें.	४
तरू तमोवेष्टित त्या पुराचे पाहोनि भासे गण हे भुतांचे होवोनिया निश्चल तिष्ठले कीं पौरांसि न्याया यमधर्मलोकीं.	५

तां श्रान कांहीं मिळुनी श्मशानीं
करीत कोलाहल विव्हळोनी;
लागे दिवाभीत ' हु हू ' कराया,
काळास दे स्फूर्तिच संहराया. ६

किती चिता त्या क्षणिं लाविलेल्या
होत्या किती अर्धाचि पेटलेल्या;
प्रदीप्त होवोनि किती जळायी
चोहींकडे लागत ढांसळायी. ७

भासे न कळोळ चिताग्निचे ते,
तें मूर्तिमान् बांधवदुःख चेतें;
शवास्थिभंगध्वनि ते न साचे,
सुहृज्जनांच्या मृदुशा उरांचे. ८

प्रकाश कांहीं, तम तेंवि कांहीं,
ज्वालाहि कांहीं, घनधूम कांहीं,
मूकत्व कांहीं, रुदनेंहि तैशीं,
स्पर्धीं असें तें स्थल रौरवाशीं. ९

नांदे पुरीमाजि त्या प्रसंगीं
भयाण औदास्याचि सर्व जागीं;
मध्येच आर्त स्वर दे जनांतें
पुनः पुन्हां जीवितसंशयातें. १०

प्रचंडशा ग्रंथिक सन्निपातें
खड्गाचियें पाजुनि दिव्य पातें,
संपात त्याचे जहरी अहो ते
पौरावरी चालविलेच होते ! ११

ज्या ज्या जनीं घाय तयें करावा, तो तो गतप्राणचि शीघ्र व्हावा ! पडोनि ऐसा चिरकाल घाला किती विपर्यास पुण्यांत झाला !	१२
जें नित्यही मंडित पंडितांनीं, रंगेल, हौसी, रसिका जनांनीं, तें रम्य, लोकप्रिय, सर्वमान्य, झालें पुणें संप्रति शून्य—शून्य !	१३
जें स्थान आरोग्यखनी म्हणोनी सेवीत दूरस्थहि कौतुकांनीं, संसर्गही आज तदीय नाशी कुग्रामवासी मलिनां जनांसी.	१४
जें शेवती, चंपक, मोतियाचा आमोद तो मोदद यावयाचा, त्या राजमार्गांतुनि गंधकाचा दुर्गंध ये संप्रति डांबराचा !	१५
ज्या ज्या पथीं संचरतां जनांतें विलासिनीविभ्रम दे भ्रमातें, त्यामाजि आजी नृपदूत देती स्वदर्शनानें यमदूतभीती !	१६
शौकी जनांनीं उपभोगिलेले जेथें गळात्रे मृदुपुष्प झेले, तेथें पथीं त्या अशुभा शुभांचीं प्रदीप्त खंडें पडतात साचीं !	१७

द्वारें सुरंगीं शुभ तोरणांनीं
जीं शोभलीं चारु गजाननांनीं,
तीं मृत्युचीं आणि परीक्षणाचीं
भेसूर चिन्हें धरितात सार्चीं !

१८

ज्या मंदिरीं गानविशारदांनीं
आलाप घ्यावे मधुर स्वरांनीं,
तेथें मृतांच्या मित बांधवाचे
विलाप होती करुणारवांचे !

१९

दीपप्रभा ज्यांतुनि नित्य रात्रीं
विराजती तेंवि दिवा सुगात्री,
वातायनीं त्या पसरोनि जाळीं
स्वभक्ष्य आतां धरितात कोळी.

२०

ज्या पाठशालांतुनि बालकांचा
अस्पष्ट पाठवनि यावयाचा,
त्यांतूनि त्या शुद्ध उजाड होतां
भुंकार भुंगे करितात आतां.

२१

नाना ऋतूंतिल वसुंधरेचे
प्रसाद जें नित्य मिळावयाचे,
समृद्ध सौभाग्य असें पुण्याचें
जी ' मंडई ' तीसहि दैन्य साचें.

२२

असंख्य टाळ्या पडुनी तयांचा
ध्वनी जिथें नित्य घुमावयाचा,
त्या नाट्यशालाहि, सभागृहें तीं
पाकोळिचे पंखहि नादवीती !

२३

पेठा, चवाठे विविधें दुकानें,
सुरम्य आराम, किताबखाने,
क्रीडास्थलें संचय ते जलाचे,
माहेर सारें जणुं शून्यतेचें !

२४

अहो ! विपर्यास असा पुण्याचा
तया महाराष्ट्र-विभूषणाचा;
एकोनि चित्तीं भ्रम घालि घाला !
वक्षासि लक्षावधि वेध झाला !

२५

प्रकाशन— करमणूक.

ता. १-१-१८९८

४. मानिनी >>>

- छी छी ! नको भृकुटिभंग करूं असा गे !
सुभ्र तुझे हितचि मी तुजलागि सांगें;
भ्रूभंग निर्दय भयंकर कर्कशेतें
शोभे न हा तुजसमान सुकोमलेतें. १
- फुल्लाब्जवैभव जया नयनीं लुटावें,
त्यांतून कां कटु कटाक्ष असे सुटावे ?
ह्यांनीं पती, अधिपती, नृपती तुझा हा
घायाळ होय कमलाक्षि ! पहा पहा हा ! २
- धिक्कारयुक्त तव नेत्रकटाक्षयोगें
चंद्रानने तव मुखासहि डाग लागे !
तेणें घडे रुचिर कांति तदीय तैशी,
चंद्रप्रभा मलिन ती ग्रहणांत जैशी. ३
- सौम्ये ! तुझे यशहि आकुल हो त्यांनीं;
तें पुंडरीक जणुं चंड समीरणांनीं.
भ्रूभंग, धिक्कृतिकटाक्ष तरी न वाही,
ते सर्वथा अनुचित प्रियही न पाहीं. ४
- वर्षाऋतूमधील पल्वल पावसाचें,
रागेजलें वदन हें तव तेंवि साचें;
कीं अप्रसन्न, धन, अप्रिय लोचनांसी,
हेंही विशोभित म्हणोनि समान त्याशीं ! ५

राहील हें जंव धरोनि असाच राग
पाहील कांत तव का तंव सानुराग ?
साहीलही नच बधूं जरि तो अशाला
वाहील तन्मति तरी अधरीं कशाला ? ६

गे ! जो तुझा पति, तुझा प्रभु, जीव दूजा,
जो रक्षिता, प्रमुख जो अधिराज तूझा,
जो काळजी निशिदिनीं तव जीविताची
वाही तशीच तुझिया उपजीविकेची; ७

राहोनि निर्भय गृहीं स्वसुखासनातें
आराम तं करिसी मानिनि ! शांत चित्तें,
तेव्हां हिमातपहि सोसुनि वारिधारा
जो कष्टवी तव सुखास्तव देह सारा; ८

प्राणेश तो श्रमुनि येउनिही अगारीं
न प्रार्थितो तव करीं करभार भारी;
प्रीती सुधामधुर नेत्रकटाक्ष आणि
आज्ञानुवर्तन, त्यास असे शिराणी ! ९

देतो उदंड ऋण तो तुज जें त्याचें
आनृष्य हें किति किती तरि अल्प साचें !
त्याच्या अनंत वधतां उपकारराशी
कांहींच हा विनिमयो न गमे त्याशीं. १०

राजासि आदर जसा सकल प्रजेनें
देणें तसाच पतिलाहि कुलांगनेनें;
उच्छृंखला, पिशुन, खिन्नमुखी सदाही
जी कर्कशा, खचित ती गृहिणीच नाही ! ११

इच्छेनुरूप पतिच्या नच आचरे जे
लोकीं ' कलत्र ' पद हें तिजला न साजे;
वाटे उदार, अनुरक्त अशा पतीतें
निर्लज्ज, कुत्सित, कलिप्रिय वैरिणी ते ! १२

जेथें अहंमति झुगारुनि ऐक्यभावा
साधावयास गृहिणीजन लीन व्हावा,
तेथें विरोध करितां बघुनी तयातें
त्याच्या विमूढ मतिची मज कींव येते ! १३

जेथें स्वयें वचनतत्परता धरावी,
आराधनाचि अनुरागभरें करावी,
तेथें प्रभुत्व अधिकाराहि गाजवाया
कां इच्छितात न कळे अबला मला ह्या ! १४

जी स्निग्ध आणि सुकुमार तनू स्त्रियांची
पद्मांतरंग-उपमा धरि सार्थ साची,
पाषाणसाम्य हृदयांत तिच्या बसावें
ह्याहूनि लांछन निकृष्ट कसें असावें ! १५

प्रकाशन-मनोरंजन, वर्ष ३

एप्रिल-मे १८९८

५. स्वदेशप्रीति ७७७

“ Breathes there the man with soul so dead,
Who never to himself hath said
This is my own, my native land. ”

Sir W. Scott.

जिवंतमृत भूवरी कुणि असेल का हो असा ?
महाकुलकलंक जो सकल मानवांही तसा !
स्वदेश, — निज जन्मभू, — कधिं न बापुडा जो स्मरे;
मनींहि अथवा न घे कधिं तदीय नामाक्षरें ! १

फिरोनि परदेश जो कुशलरूप जातां घरा,
स्वदेश बघण्यास हो मनिं जरा नही हांवरा;
असेल तरि का असा नरपशू कुठें भूवरी,
अवश्य तरि जा, पहा निरखुनी तथा सत्वरीं ! २

पदें उपपदें महा मिळुनि नामकंथा भली
विशालहि खुशाल त्या जरि नराधमें वाहिली,
करीं जल भरी जरी सतत इंदिरा मंदिरीं
तदीय तरि ती खरी क्षणिक तत्सुखाची सरी. ३

वृथा उपपदें, पदें, नवनिधीहि त्याचे वृथा !
वृथाचि अधिकार तो, सकल मीपणाही वृथा !
जितां मृतचि तो असे, विमल कीर्तिला पारखा,
रजामधुनि जन्मला, पुढतिही रजांचा सखा ! ४

न शोक करण्यास तो विषय, मान द्याया न तो,
न काव्यरचनास तो विषय, गान गाया न तो !
निरर्थकचि जन्मुनी, विकिरवत् जिणें नेउनी,
अधोभुवन जोडुनी, तनुस जाय तो सोडुनी !

५

प्रकाश—करमणूक.

ऑगस्ट १८९८

६. दत्तवियोग ७७७

“ यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।
समेत्य च व्यपेयाताम् तद्वद्भूतसमागमः ॥ ”

कुट्टुनियां कट्टु कंटक कल्पना,
प्रसवतुल्यहि सोसुनि वेदना,
करुनि घाव पदावयवांवरी,
घडिति अक्षरबंध कसा तरी !

१

कविकुलास कलंक असे किती
धराणिधूलिमधीं खळ लोळती !
म्हणविती कवि ते जरि आपणां,
तरि म्हणूं करिती जनवंचना !

२

स्वकृतिनें परि जो जन भारती
सजवितो जणुं कीं दुसरी रती;
त्यजुनि अन्य विचार तयास मी
कवि म्हणोनि सदा शिरसा नमीं.

३

जरि तदीय समागम हो मला
तरि म्हणेन सुरेश्वर लाभला !
परि असा कवि या वसुधेवरी
झळकतो विरळाच कुठें तरी.

४

मग तदीय समागमलाभ तो
मजसि संतत कोठुनि लाभतो ?
परि अहो ! कविरत्न असें भलें
सुकृतिनें सहजीं मज लाभलें !

५

समजलों किति धन्य तदा मला !
अमित हर्ष किती मज जाहला !
त्यजुनियां कितिदां व्यवसायही
धरुनि ती बसलों कवितावही.

६

विकसतांच सरोज सरोवरीं,
मधुप तो लुटितो मधुमाधुरी;
सरस दत्त कवीसह मी तसा
सतत सेवितसे कवितारसा.

७

सकल मोह जगांतिल त्यापुढें
मग अम्हां गमले तृण बापुडे !
न कविता परमामृत-सेवनीं
न कळतां सरल्या दिनयामिनी !

८

सुख मिळेल सदैव असें मला
ग्रह असाच मनें मम घेतला;
तंव अहा ! कट्टु काळ निशामुखीं
श्रवणि दंश करी, जणुं वासुकी !

९

समजलें विषमज्वर येउनी
कवि पडे अति निश्चल होउनी !
संवगडी विषमामधिं सांपडे,
परि तयांतिल मोह मला घडे.

१०

द्रुतविलंबित जाउनि भेटलों,
प्रकृति पाहुनि दुःखित जाहलों;
परि असाध्य न ती दिसली मला
कविसखाहि हताश न जाहला. ११

दिसुनि उज्ज्वल मालवितो दिवा,
दिसुनि रुग्ण बरा; मुक्तो जिवा;
उतरला ज्वर यद्यपि भासला
तरि पुन्हां अनिवारचि वाढला ! १२

काठिण लोह जरी अति तापुनी
पडतसे मृदु भस्माचि होउनी;
तरि शरीरकथा मग ती कित्ती ?
कवितनू पडली अवनीप्रती. १३

बघुनि तें मम देह गमे मला
क्षणभरी मृततुल्यचि जाहला !
पडुनि अंधतमीं जडभावना
जणुं घडे तनुलाहि तशी मना ! १४

फिरुनि रोम तनूवरि ऊठले,
खळखळां नयनीं जळ लोटलें;
धडकला घनघाव उरावरी,
करपलें मृदु काळिज अंतरीं ! १५

सकळ जेथिल तेथ झुगारुनी,
संवगडी विरहानलें लोटुनी,
कविसख्या ! परलोकचि तो भला
वद कसा सदया रुचला तुला ! १६

उडुनि उंच नभीं तव कल्पना
चकित गा ! करिते मम लोचनां;
विविधशा विषयीं तुझिया कृती
मज मयूरकलापचि भासती !

१७

‘ बघसि अंत कित्ती तरि राजसे, ’
मधुर ‘ कोकिलकूजित ’ ही तसें;
सरस ‘ मुग्ध ’ अशी ‘ कलिका ’ हि ती,
वदुं अशा मधुरा कविता कित्ती !

१८

श्रुतिमनोहरसा कवितौघ तो
विमल गांगजलासम वाहतो;
कुणिहि जो रस त्यांतिल चाखतो
अनुभवी अमृतानुभवास तो.

१९

करुनि त्यांत सदैव निमज्जना
परम हर्ष घडे रसिकां जनां;
परम वस्तु निरंतर सेवुनी
परम हर्ष कसा नुपजे मनीं ?

२०

सुरवधूडुनि मंजुळ बोलकी,
तव सतार अतां धरि मौन कीं !
सवत-बोल वरी रुचले तुला,
म्हणूनि ये रुसवा जणुं कीं तिला !

२१

धरिसि तूं पदवी तरि तूजला
दुरभिमान तिचा नच जाहला;
सुजनता रसिकत्वहि लीनता,
भरतभूविषयीं अनुरागिता;

२२

गुण अमोल असे किति आठवूं ? विरहशोक कुठें तव सांठवूं ? अतिसुखासचि जे गुण कारण, करिति संप्रति वक्षविदारण !	२३
जलनिधीमधिं एक दुजास तें मिळुनि काष्ठ फिरोनि दुरावतें, बधुनि त्यासम संगम आपुला अति हताशचि हा जन जाहला !	२४
परि असो जंव राहिन भूवरी, तंव तुझ्या कवितेंतिल माधुरी सतत सेवुनि मानिन धन्यता; कवियशें मज भेटत जा अतां.	२५
कविवरा धरिंसी निज अंतरीं प्रणय उत्कट ज्या कवितेवरी, सुरपुरींतहि ती अधिदेवता कविपदस्थ करो ! तुजला अतां.	२६
तुजवरी कविमानपरंपरा सतत वर्षुनि कीर्ति निरंतरा,— सुखद शाश्वत शांति मिळेहि ती मुनि जिला परमार्थाचि मानिती.	२७

प्रकाशन—सयाजीविजय

१८९९ (मार्च); काव्यदोहन

दत्तांची कविता. १९२२

७. घनाभिनंदन १११

“ जलदसमय एषः प्राणिनां प्राणहेतुः ”

—कालिदास

(शिखरिणी)

- अहो आला आला ! नवजलद हा अंबरपथीं,
बसोनी वायूच्या अतिचपल-वेगोयुत रथीं;
पहा ! नानारंगी विकट धनु त्याचें विलसतें,
विजेची ही दोरी फिराफिरुनि झंकार करिते. १
- महानादें ज्याच्या सकलहि नभोमंडल कसें
दणाणोनी गेलें झडुनि रणवाद्यें रण जसें,
उडे झंझावातें अपरिमित धूळी दशदिशां,
तयानें त्या जैशा दिसति करिणी कोपविवशा. २
- खळा दुष्काळाशीं करुनि घनघोराजि घन हा
तया संहारूं ये जणुं जमवुनी सैन्य-निवहा;
क्षणामाजी त्यानें उदयगिरि काबीज करुनी,
नभोमध्य-प्रांतीं गडबड दिली कीं उडवुनी ! ३
- समुद्राऐशी ही तुमुल चमु ज्याची चहुंकडे
किती वेगें व्यापी गगन, लवही ठेवि नुघडें;
प्रचंडा मार्तंडाप्रतिहि सहसा घेरुनि बळें
तिनें त्याचें केलें हरण बहुधा तेज सगळें. ४

घनच्छायायोगें कितितरि चमत्कार घडला

पहा कीं सृष्टीचा अवचित जणों नूर फिरला;
पदार्थांची कांती नयनसुभग श्यामल दिसे,
तयामध्ये कांहीं नवलपरिचा हर्ष विलसे !

५

विज्ञोनीयां आहे प्रखर खदिरांगारसम तें,

किती आतां वातावरण तनुला हें सुखवितें !
जणों कीं वायूला जलदगुरुनें आज अपुली
जगाच्या तापातें शमन करुं दीक्षाच दिधली.

६

घनाच्या ध्यानानें जग निजपणातें विसरलें,

म्हणोनी तें भासे जलधरसम श्याम बनलें;
निवाराया आला जलद निजसंताप म्हणुनी
उडोनी ग्लानी ये सहजचि नवोत्साह भुवनीं.

७

दयासिंधो मेघा ! अघटित तुझा होय महिमा,

नसे ठावा त्याचा कुठुनि वदवे तो मग अम्हां ?
तुझ्या छायामात्रें घडति जरि ह्या अद्भुत कृती,
तरी वृष्टी होतां कृति मग घडेना कवण ती !

८

विचारोनी पाहे जरि तव महौदार्य तरि, तो

पती भूगोलाचा कृपणाहि दरिद्रीच दिसतो;
तुझ्या श्रीमंतीचा किमपि मिळतां अंश नृपती
जगामध्ये श्रीमान् म्हणुनि बहु डौलें मिरविती !

९

धनाची धान्याची अवनिवरि होणें विपुलता,

तसें सर्वाभूतीं कुशलहि निजोद्योगवशता,
मनःशांती, राष्ट्रोन्नति, सुख, समाधानहि जनीं,
कृपेची हीं तूझ्या विलसति फलें भव्य भुवनीं.

१०

घनाभिनंदन

कुं...४

२३

बहू कां बोलावें ! सकलहि जगत्-जीवन घना !

तुझ्या आधीनत्वे खचित असतें विश्व शरणा !
जगज्जेता, तोही जरि तव कृपापांग न मिळे,

तरी दीना मीनासमाचि निरुपायें तळमळे !

११

कृपा जेथें तूझी विलसत असे श्री जणुं तिथें,

न ती जेथें ऐसें स्थल दहनभूमीच गमतें;
असे ह्याचा घेणें अनुभवच कोणासहि जरी,

विलोकावी तेणें तरि भरतभू ह्या अवसरीं.

१२

असो पाषाणानें हृदय मग त्याचें बनविलें,

स्थिती ही पाहोनी फुटतिल तया पाझर भले !
तुझ्या ऐसे मेघा असति जन जे आर्द्रहृदयी,

तयांतें येईल द्रव मग न कां ह्याहि समयीं ?

१३

कृपापारावारा ! तरि न लवही लाव अवधी,

अतां ओती ओती मधुमधुरसा तो जलनिधी,
पहा गेल्या साऱ्या सुकुनि सरसी आणि सरिता,

वियोगें भर्त्याच्या झुरुनि झुरुनी जेंवि वनिता.

१४

जयांच्या पणांतें खुडुनिच बहू जीव जगले,

परी आतां ज्यांच्यावरि चुकुनिही पान नुरलें,
वनामाजीं ज्यांतें रसरहित निष्पत्र बघुनी,

मुनी वाटे गेले खरतर तपानेंच सुकुनी—

१५

अशा या वृक्षांचे वनपवन विस्तार हलवी,

जणों त्या योगानें तरुगण असा भाव कळवी;
अगा मेघा ! ये ये, करि अमृतवृष्टी क्षितिवरी,

मृतप्रायां लोकां निववि जिववी तूं झडकरी.

१६

असंख्यातें शेतें जणुं पडित भूमीच पडल्या,
नव्हे दैना त्यांनीं निज तुज बघोनी उघडल्या;
असंख्याता धेनू, वृषभ, महिषी, आदिकरुनी
पशू जें राष्ट्राचें धन निधन ने त्यांस हरुनी !

१७

तयांचे सांगाडे सडसडुनि वातावरण हें
महा दुर्गंधानें भरुनि जनतेला नच सहे.
किती अस्थी चर्म विकुनि परदेशीं दवाडिळीं,
तरी जागोजागीं गिरिसम नवी रास पडली.

१८

क्षुधेनें तृष्णेनें कळवळुनियां कर्षक किती,
परागंदा झाले त्यजुनि वतनें आणि घर्टीं;
किती खेडीं गांवें विजन बनुनी तेंवि दिसती
जशीं चैतन्याच्या विरहित शरीरेंच नुसतीं !

१९

किती अल्पें मोलें दिनभरि महाकष्ट करिती,
कदानानें तेव्हां किमपि जठराग्नी शमविती;
कितेकांहीं कांहींतरि उदरगतेंत भरुनी
युगा ऐसे नेले दिवस नयनीं प्राण धरुनी !

२०

किती दारोदारीं क्षुधित फिरती थोर नगरीं,
परी त्या सर्वांचें पुरजन कसा पोषण करी ?
पती पत्नी टाकी, विकिति किति माता स्वतनुजां !
क्षुधा, प्रेमाच्याही खचित हरिते सर्व गमजा.

२१

क्षुधा, तृष्णा, व्याधी प्रखर रविचा ताप वरुनी
अनर्थाहीं ऐशा मरति बहु गेलेहि मरुनी;
तयायोगें आतां भरतवसुधा ही दिसतसे,
दवाग्निज्वालांहीं हुतवन विषादास्पद जसें !

२२

घनाभिनंदन

२५

अशा दग्धारण्यामधिं अजुनि जे जीव जगती,
उदारा ते सारे निशिदिनिं तुझा ध्यास धरिती;
तयांतें सर्वांतें तशिच मजला जी दृढतरा
महोत्कंठा लागे किमपि कथितों ती जलधरा !

२३

(पृथ्वी)

कदा नव जलें तुझीं वरसतील पृथ्वीप्रती ?
कदा नद-नद्यांतुनी उचमळोनि तीं धांवती ?
कदा तरि वनस्थली चमकतील पाचेपरी ?
जलार्द्र पवनें कदा डुलति रे तरू वल्लरी ?

२४

सुतुंग गिरिच्या शिरीं सजल मेघमाला कदा
करोनि अवलंबना वरसतील धो धो सदा ?
कुडे, पळस, कंदली विविध जातिच्या औषधी
तुवां सतत न्हाणितां हरितशा ब्रधे मी कधीं ?

२५

कड्यावरुनियां उड्या धडधडां पयें टाकिती,
करोनि गुरुगर्जना निकट-देश नादाविती,
दुधापरि जलौघ ते मज पहावयातें कदा
उदंड मिळतील गा फिरुनियां उदारांबुदा !

२६

वना उपवनांतल्या भिजुनि भूमि वर्षाजलें
तयावरुनि सांचती चहुंकडे कदा पल्वलें ?
यथेष्ट जल त्यांतलें पिउनि, पूर्ण आनंदुनी
विनोदपर केधवां निघति दर्दुरांचे ध्वनी ?

२७

प्रसन्न तरुकोटरीं कुणि तदीय शाखांवरी
विहंग जणुं न्हाउनी बसति हर्षुनी अंतरीं;

- पिसें करिति चंचुनी विमल, सुस्वरें कूजती,
असे खग, असे तरू, मज पुन्हां कदा दीसती ? २८
- कदा बकुल, चंपही फुलुनि केतकी, मोगरे,
गुलाव, निशिगंध, तद्विविध गंध तो विस्तरे ?
प्रसन्न कमलें कदा निज पराग तीं गाळिती ?
कदा मधुप तन्मधू लुटुनि घ्यावया धांवती ? २९
- कदा बहर येउनी विपुल पारिजातांवरी
तदीय मधु गंध तो दरवळेल रे अंवरीं ?
तदीय सुमनास्तरें हरित भूमि ते झांकतां
फुलें टिपुनि घ्यावया निघति केधवां योषिता ? ३०
- नवीन तृण खाउनी, तव नवामृत प्राशुनी,
रवंथ करिती सुखें हिरवळीवरी बैसुनी;
सुतुंदिलवपू असे वृषभ, धेनुही वत्सला,
फिरोनि मिळतील गा कधिं तरी बघाया मला ? ३१
- अकिंचन कृषीवलां मिळुनियां तगाई—धनें,
तसें वृषभ, बीज हीं कृषि करावया साधनें,
फिरोनि इरलीं शिरीं गरम घोंगड्या घालुनी
स्वकर्मरत ते असे कधिं बघेन शेतांतुनी ? ३२
- यदा मग कमोद ते लवुनि आपुल्या लोंगरें
प्रमोदकर मानसा वितरितील आमोद रे,
अनेकविध शस्य तें चहुंकडेहि जोमावुनी
तयें नयनरम्य ही फिरुनि हो यदा मेदिनी, ३३
- फिटेल अमुची तदा सकळ पांग, जी संप्रती
अम्हांस बहु वृश्चिकासदृश दंशुनी जाचिती

स्वबंधुजन सर्व हा प्रगतिच्या पथा लागुनी
 स्मरेल सुख सेवितां त्वदुपकार रात्रंदिनीं. ३४
 तरी, अयि दयानिधे जलधरा ! अतां सत्वरीं
 सुखप्रद अम्हांवरी सतत साउली तूं करीं;
 करीं अमृतवृष्टि तूं लवकरी धरित्रीवरी,
 तुझ्याविण कुणी नसे इतर जो अम्हां उद्धरी. ३५
 मयूर जयघोष हे बघ तुझा करूं लागले !
 अनाथ निज लोचनीं स्रवति शीतलाश्रूजलें !
 समस्त जन चातकापरि घना तुला पाहतो !
 उदीरितजयस्वनें गगनमंडपीं वाहतो ! ३६

प्रकाशन—सयाजीविजय

ता. १०-६-१९००

इंदुप्रकाश व करमणूक.

८. माधवनिधन ७७७

“ O good gray head which all men knew
O voice from which their omens all men drew,
O iron nerve to true occasion true,
O fallen at length, that tower of strength,
Which stood four-square to the winds that blew. ”

—Tennyson

अहो ! दिन असोनि हा विबुधसूर्य कां लोपला ?
अहो ! चहुंकडे तमःपट असा कसा व्यापला ?
अहो ! विकट कंदरापरि मुखास वासोनि हा !
अकांड करि तांडवा असुर होय कीं काळ हा ?

१

विडंबुनि जगास तो भयद हांस कां हांसतो !
उगारुनिहि फांस तो कवणत्या जना फांसतो ?
अहा ! समजलेंचि, तो पतन होय मुंबापुरीं
तया सुनयपालका विबुध माधवाच्या वरी !

२

अहो ! हृदय भेदलें, बधिर कर्ण हे जाहले,
अहो ! शिथिल हो तनू मन विमोह कीं पावलें.
अहो ! नयन ढाळिती कडत अश्रुधारा महा,
अहो ! भरतभूवरी पवि-निपात हो काय हा ?

३

जनांस नय दे सदा सरल रामशास्त्री जसा,
तया अदय काळ हा अनय दे कसा हो असा !

स्वदेश-शिवसाधनीं जणुं मृकंडुचा नंदन,
अशास धजला कसा यम करावया बंधन ? ४

महाधम यमा ! तमा तुजसि का कशाची नसे ?
हिरोहि जणुं कोळसे म्हणुनि जाळिसी तूं कसे !
अदंड्य जन दंडितो मद उदंड तो दावुनी,
न ' दंडधर, ' षंड तो मज गमे म्हणावा जनीं. ५

जयें सकल जन्मही दृढ सरस्वती सेविली,
जयें न तदुपासनीं निज तनुक्षिती ठेविली,
जयें सुरगुरूपरी सरस भाषणें बोलुनी
अनेक समयीं दिले बुधसमाज आंदोलुनी; ६

पडोनि मतभेद जो प्रबल केसरीसंगतीं
लढे प्रणयलीलया, बुध जया रणीं रंगती,
स्वनंदनवनास तो परततां दुजा केसरी,
कुणासह बरोबरी करिल हो अतां केसरी ! ७

स्वबांधवसुधारणा-पथ जयें सदा दाविले,
तयांस ' परिषद् 'मिधें प्रणयबंधनीं गोविलें,
सुधारक-जनाग्रणी वश परास तो झालिया,
पुन्हां अवलिया तसा कवण ये पुढें व्हावया ! ८

अनाथ अबला, तसे अमित शिष्यही दीनसे,
निजाश्रय उदार जो किमपि त्यांजला देतसे,
अनेकविध पुस्तकें, सदुपयुक्त संस्था तशा,
जणों सुतसुताचि जो धरि करांत सप्रेमशा; ९

स्वकीय मधुरा गिरा चलित विश्वविद्यालयीं
करा ! म्हणुनि गर्जला बुधजनांत जो अक्षयीं,

असा तनुमनें धनें प्रगतिला स्वभाषेचिया
असे सतत वाहिला, मरण हाय ! आलें तया. १०

अहो ! खळबळोनि ये हृदय, कांपते लेखणी,
गळे तरि खळे न हें जळ मदीय नेत्रांतुनी,
लिहोत लिहिणार ते बहुत ह्यावरी चांगलें,
अजाण जन बोललों किमपि जें मनीं वागलें. ११

परंतु न सुचे मला अधिक ह्याहुनी संप्रति,
असे विनति मात्र जो सकल शक्तिमान् त्याप्रति :-
जसें गुणनिधान भो प्रभु ! हरोनि नेलेंस तें,
तसें परत आणुनी त्वरित देइं तूं आमुतें. १२

भरतभुवनीं राहोनी जो स्वकीयगुणें तिला
सुरभुवनिंची शोभा धाया सदैव झटे भला,
गुणिजन असा कां नेलासी प्रभो गुणसागरा !
सुरतरुपरी भूलोकीं तो असो शशिशेखरा ! १३

प्रकाशन—सयाजीविजय

फेब्रुवारी, १९०१

माधवनिधन

३१

१. कविसंदेश ७७७

(१)

देवी सरस्वतीच्या प्रिय नंदनहो ! तुम्हां असो नमन.

हा देह दूर आहे तुमच्या संमेलनीं असोन मन.

प्रत्यक्ष तूमच्या हा समागमाच्या सुखास अंतरला,

हरला उपाय यद्यपि, याचा वाटे महा विषाद मला.

संसारांतिल कोडीं सोडवुनी युक्तिनें तुम्हीं आलां,

एकत्र पुण्यनगरीं—सरस्वतीच्याच मंदिरीं—झालां.

संमिलित विदुषांनीं खचित महाराष्ट्रदेश भाषेला

न्यायास उन्नतीतें बहु दिन यत्न-प्रयत्नही केला.

आतां तिची समुन्नति व्हावी, करितां म्हणूनि आयास,

हेतु प्रशंसनीयचि अनुमोदन हें मदीय हो त्यास.

स्वीकृत कार्यामार्जीं असणारीं संकटें निवाराया

योजालचि सदुपायां, सांगूं अल्पज्ञ काय मी वायां ?

तरि जो चिटनीसांच्या विनंतिपत्रें मनास आठविला

संदेश एक तो हा विनयप्रेमासमेत पाठविला.

तो सावधान ऐकुनि होइल कांहीं विचार त्यावरतीं

तरि मग आनंदाची भरती येइल मना अनावर ती.

(२)

अर्वाचीन कवींचा आदर नाहीं. नसो ! परी लोकीं

त्यांच्याविषयीं संप्रति अनुकंपाही नसेच अवलोकीं !

संभावना तयांची दुसरी ऐकूं न येतसे खास;

परि गरलासम टीका, व्याजस्तुति, वा यथेष्ट उपहास !
प्राचीन कवींपासुनि कोणी लागति पिढ्याच तोडाया
अर्वाचीन कवींच्या, पिढ्या न, वाटे उरेंच फोडाया !

वर्तवितात भविष्यहि कोणी जोशी असें खुलाशाचें

कीं, कवि सांप्रत कालीं पूर्वींच्या सारखे न व्हायाचे !
अर्वाचीन कविवरी साक्षर वर्गांतले अभिप्राय
यापरि सांगुनि, वदतों तद्विषयीं मजसि वाटतें काय.

(३)

कवि, तत्त्वज्ञहि, पंडित, कलानिधी, राजकारणी, वीर,
धर्मज्ञ आणि योगी ह्यांचें हें भरतखंड माहेर.

गुण भूमिचाच या कीं, नरमणि हे तिजमधूनि निपजावे
त्यांनीं निज किरणांनीं अन्यांचे नयनसंघ दिपवावे.

निर्मुनि कुसुमित वन तें, भ्रमर जरी घातला न जन्माला,
फुलवुनि रसाल, कोकिल न निर्मितां दोष ये विधात्याला.

माझा समानधर्मा होइल निर्माण भूवरी कालें,

सिद्धान्तवाक्य ऐसें कानीं भवभूतिचें न कां आलें ?

भासादि कवि पुरातन, ह्यांच्या कृतिचा धरोनि अभिमान,

जन मम नव वस्तूचा बहुधा करितील आज अवमान;
प्रारंभीं ही शंका आली ह्या तरुण कालिदासाला,

तोच महाकवि, — नोहे सर्व कवींचा शिरोमणी झाला.

तोच पुरातन नूतन काव्यांविषयीं अपक्षपातानें

काय अभिप्राय पहा लिहितो निज नाटकांत हातानें :—

प्राचीन म्हणुनि जितुकें तितुकें नामी न सर्व मानावें,
 केवळ नवीन यास्तव न काव्य लोकांत निंदिलें जावें.
 अर्थात् परंपरेनें पूर्वकवींची धरोनियां कांस,
 एकसहा नव कविंचा न करावा केधवाहि उपहास.
 कविराज, राजयोगी, राजगुरू, हे स्व-‘दासबोधां’-त
 “आतां आहेत, पुढें होणार,” कवी तयांस नमितात.
 ह्यावरुनि सिद्ध होतें, स्वामींच्या मानसा विकार नसे,
 समकालीनहि भावी कविंविषयीं तन्मनांत मान वसे.
 “होणार” पदावरुनी स्वामींच्या निश्चयोक्ति समजावी.
 ‘कवि होणें शक्य नसे’ भ्रामक वचनें अशीं न बोलावीं.
 यत्काव्य-गायनानें सारा बंगाल आज हालविला,
 अर्वाचीनचि कवि तो मग कां पंक्तींतुनि न घालावेला?
 जरि वंगांत निपजला, न महाराष्ट्रांत काय निपजेल?
 ‘कवि होणें शक्य नसे’ अविचाराचेंच वाक्य साजेल.
 आशीर्वाद समर्थें दिला न तेथें कदा निराशा हो;
 तद्वतच सिद्ध, तैसा सिद्ध न होईल आमुचा टाहो.
 पाश्चात्य कल्पनांनीं नवकाव्या लागलें नवें वळण,
 मुरल्या न कल्पना त्या, गमेल नवकाव्य तोंवरी दळण,
 जेव्हांहि कल्पना त्या कविहृदयांमाजि पूर्ण पचतील,
 तेव्हां अधिक मनोहर नवीन रचना कवीहि रचतील.
 संग्रति भाषावृद्धी, होत असे नव्य-कल्पनापचन;
 ऐशा स्थितींत कविला कां बोलावें उगीच कटु वचन?

ज्या काव्यानें लोकीं तुडुंबुनी स्वाभिमान राहील,
ज्या काव्यानें त्यांच्या देहीं देशाभिमान वाहील,
ज्यां काव्यानें द्वैतें जन-हृदयांतून शीघ्र ओसरती,
ज्या काव्यानें येते ऐक्यरसाची तया महाभरती,
ज्या काव्यानें मोठे मोठे प्रतिबंध तेहि फोडून
ती संघशक्ति धो धो वाहे सीमा स्वकीय सोडून;
ज्या काव्यानें उसळति ह्या शक्तीचे तरंग मोठाले,
देशोद्धार—सुधाकर मग आकर्षीं तया उचित कालें.
ऐशीं उदात्त, उज्वल, काव्यें केवळ अहो ! समाधीनें
साध्य कवींना होती; परि नच ते ग्रासल्यास आधीनें.
कविचा आधी दुसरा अठराविख्याशिवाय काय असे ?
तो जन्मसिद्ध त्याचा ! कविताशक्ती जशी तयांत वसे.
निरसन या आधीचें राजाश्रय एकला करूं शकला;
परि त्या समाश्रयाला कविजन हतदैव आजला मुकला !
आतां रचावया कवि बसेल केवलसमाधिची कविता,
तोंवरि लोकाश्रय तरि आहे का हो तयास वांचविता ?
नुसती सहानुभूती नाहीं ! आश्रय कशास बोलावा ?
टीका उपहासांनीं उलटा तत्पृष्ठभाग सोलावा !
कावाडकष्ट दिनभर करोनियां रूक्ष अन्न जेवावें,
रात्रींहि जागुनी निज कवितांनी देशबंधु सेवावे,
आणि तयांचा विनिमय घ्यावा पूर्वोक्त बांधवाकरवीं;
किति कठिण ही कसोटी ! तुमच्या हृदया न काय पाझरवी ?

बोलाहो ! बोलाहो ! स्थिति ही अनुकंपनीय कां नाही
 अर्वाचीन कवींची ? ऐकुनि सोडूं नकाच कानांहीं.
 संप्रति अवर्षणानें, तापानें कोळपून जे गेले,
 त्या पारिजातकांवरि फुलतिल वर्षाऋतूंत हो झेले !
 जाया करूं नका हो ! हिमकालीं खुंट हे प्रहारांनीं;
 लवतिल हेच वसंतीं द्राक्षाच्या गोड गोड भारांनीं !
 शैलेशैलीं माणिक, गजोगर्जीं जरि न जाहलें मोतीं,
 सर्वत्र साधु, चंदन नसले, तरि ते मुळीं न का होती !
 ह्याच कवींतुनि कोणी प्रभुसत्तेनें लिहील हो कविता;
 काव्यासह विजयध्वज निज देशाचा दिगंत फडकविता
 यास्तव सहानुभूती ठेवा, कांहीं करा अशी सोय,
 कीं कविंची, भाषेची, देशाचीही समुन्नती होय.

प्रकाशन—इंदुप्रकाश व
 ' काव्यदोहन ' पुस्तकद्वारा

१०. युवराजवियोग ३३३

ज्यानें युवराजाच्या शुभ गीतें गाइलीं सुलभाचीं
त्यानेंच कां लिहावी अशुभ कथा तद्वियोगविघ्नाची !
परि हा सगळा आहे खेळ—विपर्यास खास काळाचा.
विधिनेंच लेख लिहिला चुकतो तो केवि हो कपाळाचा !
पांच दिनांपरि झालीं पांचचि वर्षें तदीय लग्नातें,
तां भवबंध तयांनीं युवराजांचेहि तोडिलें नातें.
भावी राज्यसुखाची नाहीं तिळमात्र ठेविली परवा,
परवां परलोकीं ते गेले, करितात लोक शोकरवा.
नवल न जनशोकाचें, प्रजाच कीं राजनिष्ठ ती आहे;
परि ही निसर्गदेवी उदास झाली ! न वातही वाहे.
काळानें कपटानें वाटे युवराजघात केऴ्यानें
दिनराज खिन्न झाला, मुख झांकी अभ्ररूप शेल्यानें.
मंद प्रभा तयाची नोहे, सारा विषाद हा पसरे;
तरुवेली, नरनारी, दिसती पांडुर उदास एकसरें.
राजपथीं त्या कालीं असति उभे त्यजुनि हालचालींला;
वाटे तटस्थ झाले दुर्दैवाची बघोनियां लीला.
किलबिल न करिति पक्षी, सारा व्यवहार जाहला शांत;
जनताशब्द निमाला, राजमहालांत होय आकांत !

सूचवि कूच कराया स्वार शिपायांस दहनभूमिकडे;
 तों करुणगीतवादन करी उराचे शतावधी तुकडे !
 शस्त्रें उलटीं धरिलीं, आदरिली मूक्ता शिपायांनीं
 चालति मंदगतीनें स्वारांचे हय, पदाति पायांनीं.
 वाद्यसमूह सभोंतीं करुणारवें गाढ शोक विस्तारी;
 ये पालखींत मागुनि युवराजांची अखेरची स्वारी.
 जो युवराज गजावरि विलसे उदयाचलीं जसा इंदू,
 तो न उठाय निजला ! खेदाचा खवळला महासिंधू !
 हे राजचिन्ह हो ! हा पाहुनि निस्तेज ह्यास दूष्रवितां ?
 जरि गादीवरि बसता, हाच तुम्हांला स्वयें विभूषविता !
 प्रख्यात भोसल्यांची तनया सौभाग्यमंडिता चिमणा !
 गुजराथराजलक्ष्मी, त्या देवीचाच बाळ हा चिमणा !
 जननीमुखचंद्राचें शोभे प्रतिबिंब याच हो वदनीं !
 खप्रास हाय झालें ! न दिसेल श्रीसयाजिच्या सदनीं !
 उन्मत्त, लीन, राजा, रंक, यमा ! शरण तो तुझ्या चरणां,
 मरणास पावतां तो जातो किति दीन होउनी सरणा !
 वेष अमंगल करुनी स्मशानयात्रेस थोर जन आले,
 युवराजाच्या मार्गें भासे कीं शोकपूर हा चाले !
 त्या पूरासरसा तो मृत्यूच्या नृत्यभूमिला गेला !
 गेला ! परतुनि ये ना, सयाजिनें मारितांहि हांकेला !
 न हयारोहण आतां न गजारोहणहि त्या चितावहना !
 क्रव्यादग्निस्थापन झालें ! आरंभ हाय हो दहना !

गर्जे तोफ धडाडा, कडकडती बंदुकांचिया रांगा,
 बधिर श्रवण जहाले, आले रोमांच तेधवा आंगा.
 वैधव्यव्यसनानें नाडुनि पद्मावतीस भार्येला,
 गेलास राजपुत्रा ! करुनि पदाघात काय आर्येला !
 ध्वज नृपमनोरथाचा भगवा झेंडाहि 'मांडवी'वरला,
 पाडुनि फत्तेसिंहा ! पथ न तुवां हाय हा मला धरला !
 वणवा सुतशोकाचा तव जनकाच्या उरःस्थलीं भडके;
 क्रव्यादाग्नि भयंकर तुझ्या चित्तेचाच हा जसा धडके.
 राग, द्वेष, तसे मद बहुपरिचे, कोणतीहि मोठाई,
 विरघळते, गळते गे, जळोनि जाते चित्ते ! तुझ्या ठायीं.
 दिसती तव प्रतापें दोष मृताचे हरोनि गुण तितुके;
 सोन्यास आंच मिळतां जळोनि मळ, कांति तेवढी झळके.
 सुखशीतल छत्र शिरीं राज्यधुरंधर सयाजिरायाचें
 असतां युवराजांनीं विशेष तें काय हो करायाचें ?
 अश्वारोहणपटुता तथापि संपादिली असे यांनीं;
 कौतुक नृपास झालें अनेक वेळीं तदीय मृगयांनीं.
 दिधली प्रथम परीक्षा केला अभ्यास आंग्लदेशांत,
 भिन्नाचार विचारहि ह्या देशीं पाहिले विदेशांत.
 नाना खात्यांतुनि ते शिकले जाऊनि काम सरकारी;
 अक्षर असें असे, कीं पाहुनि हो लेखकांस लाचारी.
 आर्यांग्ल पद्धतींचे नानापरि खेळ खेळती नामी;
 आटोपुनि खेळ परी, गेले देऊनि दुःख परिणामी !

कुठवर खेद करावा आतां ? होणार गोष्ट ती झाली;
नित्यानित्यविवेकें सुज्ञ नृपा ! धैर्य ठेव या कार्ळीं.
सांत्वन युवराज्ञीचें सोडोनी धीर केंवि करिशील ?
धरणें संकट समयीं धैर्य, असें हेंच थोरजन-शील.
पद्मावतीस मानीं दुसरे जणुं काय इंदिराराजे,
सांभाळ बाळकातें प्रतापसिंहास. हेच युवराजे.
विश्वनियामक शक्ती फत्तेसिंहास उत्तमा गतिला
देवो ! संप्रति याविण न सुचे हितवाद माझिया मतिला.

प्रकाशन—मनोरंजन
ऑक्टोबर १९०८

११. कारंजें ७७७

हैं अवलोकुनि कारंजें
गा हृदया रसिका रंजें ॥ ध्रु० ॥

रविप्रकाशा-माझारीं
याचें तेजोमय वारी
चमके, मुकेच गगनाचे
ध्याया थैथै जणुं नाचे; हें०

१

पडुनि चंद्रिका यास करी
धवल हिमाडुनि नवलपरी;
विलसति किति या जलधारा
शुद्ध रुप्याच्या जणुं तारा. हें०

२

ह्या बिंदूचे तों होती
गोल अमोल विमल मोती.
हंसोत अथवा जवाहिरे !
मी तों म्हणतों यांस हिरे ! हें०

३

होतां जल पवनाकुल तें
फूलचि जणुं डुलतें झुलतें.
न दिसो तयांत तारांनीं
उमगे मंजु तुषारांनीं. हें०

४

सततोत्साहें, आनंदें,
उडतें पडतें निज छंदें;
पडुनहि उंच उडायाला
याला श्रम न कदा झाला. हें० ५

सुदिन-दुर्दिनीं उल्हासें
हांसे सम सुंदर भासे;
खालीं वरती सतत गती,
गती विराम तथा मग ती. हें० ६

शील करी जें तद् घटना,
ना तें शक्यचि आकलना;
शाश्वत अशाश्वती ज्याला,
तीच शाश्वती मग त्याला. हें० ७

स्पृहावंत जरि निरंतरीं
तरीहि निःस्पृह निरंतरीं
तमें तमोमय हें असतें,
तेजें तेजोमय दिसतें. हें० ८

अभिनव, सतत, जरी लहरी,
उन्नत, चिंताजाल हरी;
गुणगुणुनी गुणगण हे तूं
तूंहि असें हो हा हेतू. हें० ९

प्रकाशन—मनोरंजन व
रसतरंगिणी, १९१०

१२. कुंजकूजन ७७७

(दिंडी)

कृष्णपक्षींचा चंद्र कलाहीन
पश्चिमेच्या क्षितिजांत होय लीन,
भागलेला जणुं जरठसा प्रवासी .
लागलाहे खालतीं बसायासी . १

दीर्घसूत्री ती रात्र चंद्रजाया
पूर्व गोलातें त्यजुनि निघे जाया;
उदयसंधी येतांच आळशातें
स्वयें तंद्रा सोडोनि जशी जाते. २

बालदिनकर तो उदयागिरिशिराला
प्रयासानें आरूढ जणों झाला;
मृदुल दुलईसम धवल धुकें त्यानें
निज करांहीं सारिलें आळसानें. ३

अरुण किरणें मंदोष्ण तयाचीं तीं
पडुनि आकाशीं लाल छटा देती;
प्रेमरंगें जणुं बालरवि—चितारी
किरणकलमांनीं गगनपट चितारी. ४

सुखद त्याचें तें उष्ण पसरताहे;
तरिहि कमती हेमंतशीत नोहे;

असुनि अर्थोष्मा जेंवि लोभियाचें
दैन्य म्हणुनी कधिही न जावयाचें ! ५

अजुनि ठेवुनि निज गाल गालुशीतें
बिछान्यांतचि असतील आळशी ते;
अशा समयीं मधुमधुर या रवानें
आळवितसे हा कोण गौरवानें ? ६

कुठुनि येते ही शब्दसुधाधारा ?
हिनें भरिला कीं निकट भाग सारा !
अहो ! बघताहें चकित लोचनांहीं,
उगम हीचा तरि दिसत मला नाहीं. ७

कोण तूं गा कोठील कवणियाचा ?
कुठें आहे तव वास वसायाचा ?
कुठें केला अभ्यास गायनाचा ?
कोण झाला गुरुराय तुज तयाचा ? ८

अससि कलरव कीं काय सतारीचा ?
दिव्य सुस्वर कीं अमरसुंदरींचा
मूर्तिमंताचि कीं सामवेद साचा ?
सांग मजला तें सांग सुधावाचा ! ९

जिच्यामाजीं प्रतिबिंब तुझे राहे,
वस्तु लोकीं कोणती अशी आहे ?
सरसहृदयी मेघ तो स्वातिचाही
तुझ्या सरिचा जरि म्हणूं तरी नाहीं. १०

कर्णरूपी उघडिल्या शिंपल्यांत
वचनबिंदू जे तुझे उतरतात.

अमित सोज्वलसें तयांचियें पाणी
रुचिर मोत्यांसहि गौणताच आणी. ११

वेणुनादें माधवें मधुवनांत
ब्रह्म विंववुनी प्रणायिजनमनांत,
परमहर्षाचा परमलाम त्यातें
करुनि दिधला, ऐकोनि ठाउकें तें. १२

परी त्याची अनुभूति मला नाही.
न हो किंवाहुना मना कल्पनाही
आजि तूझ्या परिसोनि गायनातें
किंवापि त्याचें अनुमान मला होतें. १३

काळसर्पाहुनि जे महाविखारी,
असे दुर्जन त्यांनाहि जिंकणारी,
चंद्रमाणिसम रसिकांस झरविणारी,
होय वाणी तव अमृतगर्वहारी. १४

पहा ! विस्मय चहुंकडे प्रसारीत,
गाढ जिज्ञासा रसिकमनिं भरीत,
उष्णसंगें अनुराग संचरीत,
गिरा विचरे ही पवन-लकेरीत. १५

उदासांचें औदास्य-तम हरोनी,
निराशांचें नैराश्य निवारोनी,
व्यथित हृदयांची व्यथा शांतवोनी,
विलसतें ते उल्हास उपजवोनी. १६

तरी अद्भुतरस असा निर्मिणारा,
सरस मानस उचमळुनि आणणारा,

- हेंच नंदनवन करुनि दाविणारा,
कोण अससी तूं दिव्य गुणागारा ? १७
- गुच्छ जैसा काश्मीर-गुलाबाचा
हरितपर्णामधिं गुप्त असे साचा,
तरी, परिमल चहुंकडे तयाचा तो
दरवळोनी रसिकांस मोहवीतो. १८
- लपुनि कोठें तरि विहंगमा तैसा
नादसंगम वितरोनि मधुर ऐसा,
गड्या, मजला तूं वेड लावियेलें;
तरी सांगे त्वां गेह कुठें केलें. १९
- असाधारण गुण असुनि असा अंगीं,
कासया तूं बससि गूढ जागीं ?
वसत असतां कीं नित्य विजनवासीं
येत आहे थोरवी गुणिजनांसी ! २०
- दिव्य तेजोवल्यांत विचारांच्या
लीन होउनियां कवी सुधावाचा
वदे नैसर्गिक काव्य, तसा तूंही
गासि गायन हें विस्मयप्रवाही. २१
- काव्य तूझें ज्यांतोनि उगम पावे,
विषय लोकीं ते कोणते असावे ?
लोल सलिलें, कोणतीं उपवनें तीं ?
माळ किंवा कोणत्या शैलपंक्ती ? २२
- रम्य देखावे नभोमंडलाचे ?
प्रेम किंवा तूझिया प्रिय जनाचें ?

अपरिचय कीं संसारविपत्तींचा
उगम आहे ह्या काव्यनिर्झरीचा ? २३

अगा गंधर्वा ! अगा विहगराया !
चित्तचातक हा आत्मवश कराया
तुझ्या हृदयीं कोणते तरि विचार
असति हृदयंगम जेहि काव्यसार ? २४

ठाउका जो आनंद तव मनाला,
लेश त्याचा देशील काय याला ?
शिकवि शिकवी तव शब्दमोहिनी ते
त्याहि जिव्हेतें सहजकर्कशेतें. २५

अरे इतक्यांतचि मौन असें कां हें
तुवां धरिलें ? हें उचित तुला नोहे.
असुनि कवि मी तुज करित विनंती ही
अविनयें कां अवमानितोस तीही ? २६

होय तूझा व्यवसाय-बंधु गा मी,
सतनुवाड्मन मी रसिकजन-लगामीं;
बघुनि तूझा गुण दिव्य, निरभिमानी
करी विनती, ती सुजनपणें मानीं. २७

गुणविहीना गुणमणी गमति काचा,
गुणी हेवा करितात गुणिजनांचा
परी गुणवान् गुणिजनांचा चहाता
विरल विरलचि तो सरल जन पहातां, २८

लक्ष पक्षी लक्षिले आजवेरी
रंगरूपें शब्देंहि मनोहारी;

परी करणारा यापरी बहारी नाहिं नाहीं कुणि कुंजवनविहारी.	२९
अगा गंधर्वा ! तरी लताऽगारीं छेडिं छेडीं तूं फिरुनि रागदारी; तिच्या श्रवणाचा, तुझ्या दर्शनाचा लाभ झाल्याविण मी न हलायाचा.	३०
हाच वाङ्मधु हृदयांत सांठवीन; काव्यरूपें रसिकांस पाठवीन; तरी, तव ते बहुमोल बोल बोल ! देइं दर्शन दृष्टीस या विलोल.	३१
अहो, परि हा भ्रम काय मला झाला ! प्रार्थिताहें मी काय हें कुणाला ? वनेचर जो स्वातंत्र्यसुधास्वादी कासया तो साहील मम उपाधी ?	३२
काय म्हणुनी शिकवील मला हो तो ? आणि शिकवोनी काय कवी होतो ? कदा नोहे ! रससिद्ध कवी जो कीं स्वयंभू तो अवरत असे लोकीं.	३३
स्वयं काव्यस्कूर्तीस पावणारा, स्वयं नादब्रह्मांत गुंगणारा, शब्दसृष्टीचा चतुर विधाता तो जगन्मोहन या खगापरी गातो.	३४
कुठें वाणी या कुंजकूजनाची ? कुठें माझी वैखरी खरतराची !	

कुठें निर्मल जीवंत झरा तीचा ! कुठें कर्दम मत्काव्यपल्वलींचा !	३५
कुठें त्याचें निश्चित अंतरंग ! कुठें माझें दुर्मनो—मनोभंग ! कुठें त्याचा स्वातंत्र्यवनविहार ! कुठें जीवित परतंत्र हें असार !	३६
निराशेनें जाहलों उदासीन, कवित्वाचा मद होय मनीं लीन; गमे सारें जग जीर्णवन मला हें, ज्यांत एकचि मी जीव वृथा आहे !	३७
अहो, इतुक्यामधिं काय नवल झालें प्रेमविंबचि कीं भानुचें उदेलें ! आणि तेणें निमिषांत उपवनाला, नव्हे, आलें चैतन्य या जगाला !	३८
हृदयरूपी जो प्रेमकोश, त्यातें व्यक्त करुनी जणुं सर्व सहृदयांतें, जडांलाही चैतन्य दावयाला, कुंजकूजन लागला गावयाला.	३९
जसा त्याचा रव कर्णमनोहारी तसा होई प्रतिरवहि सभोंवारी; जणों उपवनही कुंजकूजनाचे असुनि नादब्रह्मांत लीन नाचे.	४०
धन्य अससी तूं कुंजकूजना गा ! गाइं गाईं निज गान महाभागा !	

तुझ्या गानें होईल खलभुजंग
वशहि तरि तो मग कां न रमारंग ! ४१

पंचमांतिल आलाप कोकिलांचे,
नादसंयोगहि तंतुवादनांचे;
काव्यमकरंदहि महाकविजनांचे,
वृथा येथें जाहले वृथा साचे ! ४२

परमसीमा ही दिव्य माधुरीची
मनुजवाणीनें कधिं न कळयाची;
स्वाद हीचा रसिकांस जरी व्हावा,
तरी त्यांनीं ख हाच आयकावा. ४३

वसंततिलका

जें जें निसर्गरमणीय म्हणोनि कांहीं
निर्माण होउनि जर्गीं विलसोनि राही,
सौंदर्य तें नयनगोचर होय साचें,
अज्ञेयशा भुवनसुंदर ईश्वराचें. ४४

विश्वास ठेवुनि मनांत असा विवेकें,
विश्वास जे निरखिती प्रणयातिरेकें,
तद्वैभवीं असति लीनहि कौतुकानें,
त्यांनाच ही कृति समर्पण आदरानें. ४५

प्रकाशन — १ मनोरंजन, २ काव्यरत्नावली १९०४,
३. रसतरंगिणी १९१०

१३. कालार्णव ७७७

तव ठाव न कळे विराटा ! वर्षे या तुझिया लाटा. सागरा !	१
हें गहन शोकजल सारें अश्रूंच्या लवणें खारें. सागरा !	२
ये तुला ओहटी, भरती, मर्यादा नहि तुज परती ! सागरा !	३
तूं नश्वरतेचीं तीरें व्यापिसी स्वैर निज नीरें. सागरा !	४
जरि विट्सी कवळ गिळाया, तरि गर्जसि अधिक मिळाया ! सागरा !	५
नहि भूतदयालव जेथें अवशेष ओकिसी तेथें ! सागरा !	६
ठकविसी शांत असतांना, क्षोभलिया प्रलय जनांना ! सागरा !	७
तुजवरुनि तरुनि जाणारा मग कोण असेल अपारा ! सागरा !	८

प्रकाशन—मनोरंजन,

एप्रिल, १९१०

कालार्णव

५१

१४. कवितारति ७७७

- अये कविमनोभवे, सहजसंभवे, स्वामिनी,
सुवर्णमयदेहिनी, नवरसात्मके, भामिनी,
प्रसादमयजीविते, अनुविचार-संचारिणी,
चमत्कृतिविलासिनी, रसिक-सन्मनोहारिणी ! १
- यदा भगवती गिरा परम मंजु वीणागुणां
स्वयं चलन देउनी करितसे तवाऽवाहना,
यदा मधुर साम तो म्हणति सर्व गंधर्व ते,
मनोहर सुरांगनावलय तें यदा नाचतें, २
- अशेष तव वैभवं करुनि वेदपारायणा,
यदा स्तवितसे विधी किमपि आदिनारायणा,
यदा स्वरतरंग हे मिळुनि एकमेकांमधीं
प्रसार बहु पावतो तव अनन्य नादांबुधी, ३
- यदाहि कविते ! तुझी परम माधुरी यापरी
उचंबळुनि राहते सकल देवलोकान्तरीं,
तदा त्यजुनि आपुली सहजयोगनिद्रा हरी
प्रसन्न नयनीं सुरावरि सुधाभिषेका करी. ४
- अगम्य तनुवाङ्मनाप्रति असे जगन्नायक,
असा निगम गाति ते सुरपुरींतले गायक;
तथापि कविते ! प्रभू वशाहि कीर्तनें जाहला,
न कीर्तन तुझ्याविणें, म्हणुनि साध्य तो तूजला. ५

- तुझी पडुनि मोहनी अवतरोहि साकार तो,
 स्वदासजन तारितो, खल अशेष संहारितो;
 अये सकळही भयें चळचळां जया कांपती
 करी वश अशा शिवा तुजमुळेंच लंकापती. ६
- न मोहबल चालतें लवहि ज्या त्रिमूर्तीवरी,
 वशीकरण त्याजला करिसि तूं जरी यापरी;
 तरी मग अम्हां जनांप्रति अनेक मोहाकुळां
 तुवां स्ववश केलिया नवल काय सांगे मला. ७
- प्रसाद घडतां तुझा सहज नाभिमूलांतुनी
 अनन्य लहरी उठे तनुसि टाकि ते व्यापुनी;
 तिच्या प्रसरणासवें सकल देह हेलावतो.
 क्षणैक चपलौघ कीं जणुं शिरांतुनी धांवतो. ८
- मुखामधुनि एकदां गदगदा तदा ये ध्वनी.
 स्वयें उचमळोनि ये हृदय, नीर ये लोचनीं;
 न काव्यविषयाविना इतर भानही राहतें,
 रसात्मक पदावली मग मनोहरा वाहते. ९
- करोत करणार ते किमपि कल्पना यावरी
 रसज्ञ कविबंधु तो अनुभवील हें अंतरीं;
 परंतु अनुभूति ही मजसि तीन वर्षें नसे.
 अहा ! प्रियजनांवरी प्रियजनें रुसावें कसें ? १०
- तुझ्यास्तव उपेक्षिल्या बहुविधा सुविद्या कला.
 तुझ्यास्तव न तीं पदें, उपपदें मिळालीं मला;
 तुझ्यास्तव हुजूरचा जरि गुलाम झालों स्वतां.
 तुझ्यास्तवचि गांजलों तरिः निबंधनातें अतां. ११

- तुझ्यास्तव न लोभतां विभवमार्ग मीं टाळले,
तुझ्यास्तव सखे ! मला स्वजन तेहि कंटाळले;
तुझ्यास्तवचि हेलना मम गृहावधानीं घडे,
तुझ्यास्तव जनाहुनी विजन हा मला आवडे. १२
- तुझ्यास्तव तुझ्यापरी मृदुलदेहिनी गेहिनी
अनेक समयीं दिली ढकलुनी, अये मोहिनी !
तुझ्यास्तव जुमानिलें नहि सुबंधु नारायणा.
सदा न सदुपासिलें किमपि सूर्यनारायणा. १३
- निशा दशदिशांसही गवसणी यदा घालिते,
सुषुप्ति निज मोहनी स्थिरचरांवरी टाकिते,
प्रशान्त समयीं अशा भ्रमसि जेथ लीलावती,
अतंद्रितचि तेथ हा अनुसरे तुझा सोबती. १४
- मुठींत नवतीमिषें कनकवाळुका वाळिली,
परंतु तुजसंगतीं रमुनि तीहि म्यां गाळिली;
अशाहि अहितामुळें मन न भंगलें, रंगलें
सदा तव समागमीं गमलें जंगलें मंगलें. १५
- शरीरसुख सोडुनी, विभवपाश ते तोडुनी,
निजाप्रमन मोडुनी, अहित सर्वथा जोडुनी,
तुझ्या प्रणयबंधनीं सतत गुंतुनी जो बसे,
रुसोनि कवितासखी ! विमुख त्यास व्हावें कसें ? १६
- तुझे स्मरण होतसे मजसि राहुनी राहुनी,
उदास मन जाहलें विरह साहुनी साहुनी;
तुझे श्रवण मी करीं, मनन, घेतला ध्यास ना !
त्वदन्य हृदयेश्वरी ! मम जिवास ना वासना. १७

किती दिवस आणखी तळमळू तुझ्या कारणें ?

वियोगविष पाजुनी उचित का मला मारणें ?
नको, करुं नको असें, सकल संग मी त्यागितों,
प्रसन्न परि हो मला, वर अनन्य हा मागतों.

१८

तुझा प्रणयभानु हा प्रखर या क्षणीं जाहला,
मनोधन तयामुळें सरसरां स्रवूं लागला,
सतेज रसबिन्दु ते हृदयशक्तिनें झेलले,
जिवा म्हणुनि धीवरें मज दिलीं सुमुक्ताफळें.

१९

फिरे कलमवज्र हें वचनमौक्तिकांच्या वरी,
ममायुगुण गोंवुनी बनवितों तयांच्या सरी;
अशा सरस घालितों तुजसि मीं सरीच्या सरी
प्रसाद परि सुंदरी ! मजवरीं करीं गे करीं.

२०

अहा ! भ्रम—परंतु हा भ्रम अगाध कां हो मला ?
न पूर्व-कवि तळुती, स्मरति कां मला सोज्ज्वला ?
तया कृतिभिषें पहा किती अलंकृतींनीं भलें
सुरम्य कवितावपू नखशिखान्त हें शोभलें.

२१

कचांवरि तिच्या पहा कविवरेष्य मुक्तेश्वरें
किती वचनमौक्तिकें रुचिर गुंफिलीं हीं बरें !
भ्रमें-प्रणयसंभ्रमें मणिललाम हा मानुनी
समर्थ-कृत बोध ती निज शिरास घे बांधुनी.

२२

प्रसिद्ध रघुनाथ ह्या रसिक पंडितानें तिला
नवादिरस घोंटुनी तिलक लाल हा लाविला.
सुनील कमलप्रभा, अलिविलास हीं वामनें
दिलीं नयनमंडनें रचुनि कृष्णलीलांजनें

२३

कवितारति

कुं...६

५५

श्रुतीमधुनि घातलीं परमदिव्य देवद्वये

स्वकाव्य—मणिमंडनें, झळकती किती तीं स्वये !

नथ ग्रथुनि घालिता वचनमौक्तिकें श्रीधरें

किती सरल नासिका विलसते मुखश्री बरें !

२४

स्वकीय परमामृतें—नाहि परंतु—मंद स्मितें

मुकुंद कवि भूषवी विशद कुंदसे दंत ते;

सुवर्णमणि, पोतही मधुनि कृष्णभक्तीमिषें

गळेसरचि बांधिलें अढळ एकनाथें कसे !

२५

विराजति गळ्यांत ह्या किति अभंगचंद्रावली

जयांतुनि तुकायशोधवलचंद्रिका फांकली.

न संतचरितें, महीपति हिला भरी कंकणें

सुवृत्त मणिबंधनीं असुनि कां तयां शंकणें ?

२६

अहो सगनभाउनें रसिकराज होनाजिनें

दिली इजसि मंदिली विरल कंचुकी प्रीतिनें

सुवर्ण जरिचीं बुटें, यमक गोलकल्लोलसे,

मयूर कविचा न हा कृतिकलाप, शाळू असे.

२७

कटीस कटिबंध ही जडित मेखला आयती,

यतीहि झुलवावया अमृतराय दे काय ती ?

किती श्रुतिमनोहरा रसिक रामजोशी—कृती

कृती न कविते ! तुझीं करिति नूपुरें झंकृती.

२८

पुरातन अतां कुणी असति जे मराठी कवि,

तदीय रचनांस मी समजतों मुद्या जोडवीं;

अशा कविगणें जिला सजविली स्ववाग्भूषणें

तिला वचनभूषणें मम नव्हेत, हीं दूषणें !

२९

असोत; जरि दूषणें, तरिहि तीं करीं धारण
पुराण कविनीं तुला नटविली असाधारण;
म्हणोनि वरवर्णिनी ! तुजसि दृष्ट लागेल कीं !
न ती वचन-लांछनें मम कदापि होई सखी !

३०

प्रकाशन-मनोरंजन-रसतरंगिणी.

१९१०

१५. वसंतमाधव ३३३

(१)

आला वसंत कवि-कोकिल हाहि आला
आलापितो, सुचवितो अरुणोदयाला;
हा ' ऊठ ऊठ ' म्हणतो जणुं भारताला,
ऐका ! पहा उठुनि या प्रतिभारताला.

१

वाल्मीकि हा जणुं दुजा दिसतो न कांहीं,
आलाप मात्र निघती अमृतप्रवाही !
वाङ्मोहनी किमपि साधियली जयांनीं
कोठें वसोत मग ते नहि मानहानी !

२

ही दिग्बधु तदनुरूप पतीस लाजे,
झाली सुवर्णरसतुल्याचि काय साजे !
आरक्त ही बधुनि हो अनुरक्त भानू,
हा प्रेमरंग उभयांतिल काय वानूं !

३

तेजोनिधान पद ' देव ' यथार्थ ज्याला,
दिव्यासनास रवि तो अधिरूढ झाला;
आहे तदीय नववर्षसखा सवें तो—
दृष्टींत सख्य असल्यास दिसोनि येतो.

४

हे सारखे वरद, मंगल अन्तरंगें,
आले जगांत उदया उभयानुषंगें;

जे कां समान हृदयें अथवा स्वभावें.
त्यांना अभिन्न गणिती जन एक भावें. ५

आंहेत दोन मधु माधव तुल्य मास;
केला वसंतऋतु एकचि तत्समास;
हेही सखे मिळुनि ' मित्र ' पदांत तैसे
नारायणीं नर, विराजति एक ऐसे. ६

जे सारखे असति सुंदर आकृतीनें,
त्यांहूनि पूज्य सम सुंदर जे कृतीनें;
हा मित्रयोग रुचिरा ऽकृतिचाच नोहे,
तत्तुल्य चारुचरितांतहि योग आहे. ७

येतांच एक उदया करितो दिनाचा—
प्रारंभ, अन्य करितो तरि मंगलाचा;
एके प्रकाश परिपूर्ण दिशे दिशेला
आनंद तोंच इतरे जगतात केला. ८

वृक्षावरी किलकिलाट वनोवनाला—
झाला, ध्वनी गजब्रजोनि जनीं निघाला;
कांहीं विहंगम टिपेवरिच्या सुरांनीं
गातात तों गुरव हे सनया सुरांनीं. ९

कोठें घुमोनि असती जंव पारवे, तों
कोठें मृदंगरव साम्य तदीय देतो;
हे आम्र जों कुणि फलें, कुणि मोहरांनीं,
तों शोभती जनगृहे ध्वजतोरणांनीं. १०

हीं पावनें उपवनें पवनें, हिमानें,
हीं अंगणेंहि जन-मार्जन-सिंचनानें;

- पुष्पें अनेकविध गाळिति रम्य वल्ली
गेहांगना विविध घालिति रंगवल्ली. ११
- या कोंकरांस, करडांसहि वासरांना
येतात हर्षलहरी लहरी मुलांना;
चेंडूसमान कुरणांतुनि तीं उडाय
हीं लागलीं परि घरांतचि वागडाय. १२
- वन्यस्थलें, हिमगिरी, बहु निर्झरांनीं
न्हाती, तसेच जनही विपुला जलांनीं;
आपापुलें करिति ते जरि धर्म-कर्म
काहींत यापरि दिसे तरि तुल्य मर्मः— १३
- कुंजांत गुंजन घुमे बहु बंभरांचें,
देवाल्यांत इकडे उदरंभरांचें;
हे ध्यान-मौन धरिती बक भक्ष्यसाधू,
लोकीं असे बहुत हंत ! महंत-साधू ! १४
- यांच्या वरोनि अपुली फिरवोनि दृष्टी,
अन्यत्र हीच निरखू निमिषैक सृष्टी;
सारे हिच्यांत भरले नहि कार्यसाधू,
कोणी खरेच असती गुरु आणि साधू. १५
- आहे अशेष—जनजीवनहेतु जो कां,
सर्वप्रबोधक नियामक सर्व लोकां;
जो एक अंतिम गती, गुरु राघवाचा
तो सूर्य हा तळपतां गुरु अन्य कैचा ! १६
- सर्वत्र जें भरुनियां उरलें अनंत,
खंब्रह्म जें निगम गाउनि घे उसंत;

- निःसंग, निर्मल, निरंतर अंतराल—
वांचूनि त्या गुरु कुठें बघतां निराळा ? १७
- जो स्पर्शतां त्रिविध ताप लयास नेतो,
व्हाया प्रसन्न मन भिन्न सुगंध देतो,
जीवांस सर्व जगतासहि जो जिव्हाळा,
तो संत संतत असे कसला उन्हाळा ? १८
- वर्षाव हो ! कडकडाट उडो विजांचा !
ज्याचा न निश्चय म्हणोनि ढळावयाचा;
दिव्यौषधी किमपि ते रस संग्रहाला,
दावूं अशा कितितरी सुमहंतमाला ? १९
- कटोनि तिष्ठति कुठें तरि काननाला,
बोलाविति निज विहंगमुखें जनांला,
छाया करोनि अनुकूल फलांस देती;
या सज्जनीं चहुंकडे भरलीं वनें तीं ! २०
- विश्वंभरा जननि दैवत जानकीचें,
आहे क्षमा किमपि हें व्रत—शील जीचें,
आम्हांस जी धरितसे मरणान्त उर्वी—
अंकास, ती नहि सती ? नहि काय गुर्वी ? २१
- दोन्ही तटें करुनि अन्नमये अम्हांला,
पाजावया धरुनि धांवति संभ्रमाला;
आम्हांस ज्या करिति पावन आणि शांत,
दावूं सती किति अशा निज भारतांत ? २२
- हा तों गभीर, अति शांत अनन्तपार,
औदार्य हें उचमळे न जलप्रसार

- लक्ष्मीपिता, उगम जीवन-जीवनाला
हा सिद्ध आणि गुरु बोधक शोधकांला. २३
- क्षारोदकें पिउनि यांतुनि मेघमाला
ज्या ओतिती अमृतरूप निधी अम्हांला,
त्याही सती, न दिसती परि वर्तमानीं
वासंतवेष धरिला असतां वनांनीं. २४
- वेली, तरू, विलसले नवपल्लवांहीं,
हे झोंकदार बहु लोक नवांबरांहीं;
पुष्पेंच भूषण लता वनवासिनीतें !
रत्नें, सुवर्ण, गजरेहि सुवासिनीतें ! २५
- आला गुलाब-सुमनांप्रति जो विकास,
उल्हास तोंच इकडे रमणीमुखांस;
एकैक त्यांतुनि जसा निघतो सुगंधी
उद्गार यांतुनि तसा प्रणयानुबंधी ! २६
- देती लताभ्रमर तों नयनभ्रमाला,
रामाकटाक्ष परि हे भवसंभ्रमाला;
या संभ्रमांतचि अहो, पडले—बुडाले,—
ज्ञानी, यमी, समरसिंह तळास गेले ! २७
- हे भृंग दंग दिसती मधुसेवनांत,
नानाविधें वनचरें चरती वनांत;
पक्ष्यांपुढें अलगलें फल ये स्वयें तें,
पूर्णत्व आज अमुच्या पुरणास येतें ! २८
- जे का पलाशकुसुमांतिल रंगराग,
ते अंगराग जनतेंतहि रंग-राग !

या उत्सवें सुदिन आज तदीय गेला,
गेला सहस्रकर भेटुनि पश्चिमेला.

२९

(२)

संध्या न ही, परि गुलाल रमे वसंत,
वायू न, ये अभिनयें नट हा वसंत;
तारे ? जवाहिर ! कसा झळके वसंत,
हा कोहिनूर ! नहि शुक्र तुझा वसंत !

३०

हें वारियंत्र नच, नाचतसे वसंत,
हा मल्लिकांस न विकास, हंसे वसंत;
हा भृंगनाद नहि, गुंगतसे वसंत,
नोहे पराग, अनुराग भरी वसंत !

३१

नाहीं सुधाकर, सुधा वरसे वसंत !
सारा निसर्ग मजला सजला वसंत !
वेड्या ! अरे तुजसि जो दिसतो वसंत,
तो हा अनंत ! भरला, उरला अनंत !

३२

कस्तूरिचा असुनि कंद निजान्तरालीं
जैसा तिला हुडकितो मृग भोंवतालीं,
तैसाच तूं ! नहि मनोगत माधवाला,
तद्विंब जें बघसि त्या मधुमाधवाला !

३३

योगी मनांत सुमनोहर हा पहाती,
प्रेमासवें खळखळां नयनीं वहाती
कीं, विंब रम्य दिसतें इतुकें जयाचें,
प्रत्यक्ष वैभव असेल कसें तयाचें !

३४

तें पाहणें तुज असे, तरि नेत्र झांकीं,
झांकीं तुझे श्रवण, चिंतन अन्य टाकीं;
तूं शांत हो, मन तुझें चळवूं नको तें,
अभ्यंतरीं नवल हें बघ काय होतें !

३५

येथें नसोनि मुरली रव रम्य चाले !
येथें न चंदन तरी वपु गार झालें !
येथें नसोनि रवि, तेजचि तेज आहे !
मध्यें मनोनयन हो ! बघवे न साहे !

३६

लागे रसाल नसतां रस गोड येथें !
येथें सुगंध सुटले सुमनाविणें ते !
कार्ये कशीं घडति ? कारण जेथ नाहीं,
शंका इथें धरूं नको सुजना मना ! ही.

३७

आहे विधान तव संशयवारणाचें,
येथें वसे सकल कारण कारणांचें;
येथें म्हणोनि जितुकेहि निशिष्ट झाले,
ते संयमी मग इथेंच तदा रिझाले.

३८

माझ्या मना ! संवगड्या थिजलास कां रे ?
गेली कुठें चपलता तव चार सारे ?
फेंकोनि दे गवसणी तव मूर्च्छना ही,
हो सावधान रसिका ! निरखोनि पाहीं !

३९

आनंदसिंधु ! नहि अंत न पार याला,
नानाविधोपनिषदें श्रुति गाति याला;
आनंद, यास दुसरे न तरंग तात !
तेजें जयावरि असंख्य तरंगतात.

४०

देदीप्यमान जलधी वडवानलें तो,
तैसाच हा मजसि दिव्य दिसोनि येतो;
हा चित्कलामय कलाप अनंत ज्याचा
तो नाथ हा बघ अनंत जगांयुगांचा. ४१

कोटी विजा गरगरां फिरतात भोंतीं,
ज्योतींमधें किमपि एक नमो नमो ती !
येथें मना विरमली जरि वेदवाणी,
वाणी तरी मग किती मम दीनवाणी ! ४२

येथें नसे बल, नसे गति वा तियेतें,
येथें महामनहि उन्मनतेस येतें !
येथें असे किमपि हें तरी काय आहे ?
येथेंच तें बघ मना नहि अन्यथा हें. ४३

येथें अगा ! उगम त्या निगमागमांचे,
येथें रहस्य उघडे स्थिरजंगमांचें;
हो राम-धर्म-सुमनोघटनाहि येथें,
गाण्डीवशक्ति मिळवी नर पार्थ येथें. ४४

येथोनि आदिकवि कोकिलसा अगा, तो
रामायणासम मनोरम काव्य गातो;
' संगीत ' सर्व जगतांतिल एक गीता,
ये तीहि येथुनि पुराणपतिप्रणीता. ४५

येथें गुरू विसरले परकेपणाला,
जाणोनि जाणविति आपण आपणांला;
विद्या, कला, कुशलता, सकला गुणांचें
माहेर हेंच तव पूर्वज नैपुणांचें. ४६

सारांश, जें म्हणुनि आज तुझ्यांत नाहीं,
येथोनि जें मिळविलें तव पूर्वजांहीं;
गेलेंच तें; जरि पुन्हां मिळवावयाचें,
या ज्योतिरूप करिं साधन माधवाचें. ४७

रे या दयाघन रमा-धव साधनाला
वेंचावया तुज नको ऋणको धनाला;
लावोनि नित्य लय एक अनन्यभावे
ध्यावेंच यामधिं निरंतर लीन व्हावें. ४८

जैशी मधांत गढते मधुमक्षिका ही,
तैसाच तूं सतत यांत निमग्न राहीं;
हें केलियास मग किं बहुना व्दावें—
होशील हाच दुसरा प्रकृतिप्रभावे ! ४९

तूं शिल्पकार तुझिया भवितव्यतेचा,
घे लाभ या करुनि यास्तव दिव्यतेचा;
अक्षय्य हो नखशिखान्त नवा वसंत—
हा जेंवि माधव वसंत अनाद्यनंत ! ५०

रे, हा पुरातन वसंत जया शरीरीं
खेळेल तो नर कदा न करील 'री री' !
त्याला असेल जडला क्षय दैवयोगें,
हा घालवील तरि तोहि निजप्रयोगें. ५१

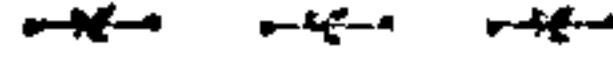
आहे जशी किमपि ऐच्छिक शक्ति याला,
राहील होउनि तशी वश ती तयाला;
तो वास दिव्य, बलवंत करील जेथें,
वासंतवैभव सदैव वसेल तेथें. ५२

संवत्सर-प्रतिपदा सुमुहूर्त आज,
आरंभितां त्वरित यावरि होय काज;
प्रेमानुपान तरि लावुनियां पसंत,
तूं घे म्हणोनि “ जय माधव ! ” हा वसंत. ५३

प्रकाशन—करमणूक—वसंत अंक

१-४-१९११

अभिनवकाव्यमाला, भा. २. १९१४

१६. हिंदुवंदना ७७७

जिच्यावरि वितान हें गगन इंद्रनीलापरी,
जिच्या तळपतो शिरीं हिमगिरी किरीटापरी,
जिच्यावरि नद्या झरे, नहि जवाहिरें गोमटीं,
जिच्या घन वनस्पती, परि न पैठणी पोपटी. १

जिचें पदकपीठ हें, जन म्हणोत लंका रिते,
सुवर्णकलशापरी पदतलें अलंकारितें;
अशा सुकलशावरी विपुल मुक्तरत्नासनीं,
जिला विधि विराजवी, किमपि धन्य तो या जनीं ! २

जिला जलधिरूप हा वरुण अर्घ्यपाद्यें करी,
जिलाहि अभिषेकितो वरुनि मंत्रघोषें हरी,
जिला सजविते उषा, अरुण मंगलें दे महा,
जिला रवि निवेदितो बहुविधान्न-नैवेद्य हा; ३

पलाश फुलल्यामुलें सकळ रंगतां जंगलें,
रसाल-फल-तोरणें डुलुनि राहतां मंगलें,
वनीं झुलुनि राहतां ध्वनि सरंध्र वंशांतले,
जिला मधु निवेदिती मधुपयक्ष कोशांतलें; ४

जिच्या खुलति केशरी फुलमळे ललाटास ते,
गुलाब-सुविकास, तें स्मित जिचें मला भासतें;
जिचीं अमृतमंडलें मृगमदें सुगंधी किती !
किती भरतवालकें जननि वत्सला धन्य ती ! ५

अनेक वनदेवता करिति वायनें, श्रीफले
समर्पिति उपायनें, बहु विडे, फले, पोफले;
जिच्यावरुनि चामरें फिरवितात गंगावनी,
जिला मलयवात हे करिति विंझणें चंदनी; ६

फुलें वरुनि वर्षती सुरतरूच गंधर्व कीं !
मयूर-नट नाचती अभिनयें लता-नर्तकी,
जिला रमविती महाकवि—विहंग संगीतकीं,
जिचें हृदय होतसे ध्वनितरंग-रंगीत कीं ! ७

जिचे विजयदुंदुभी करिति गर्जना केसरी,
अशेषजनबंध ही जननि राजराजेश्वरी,
जिला वधुनि संभवे किमपि काव्यसंवेदना,
तिलाच 'उदयो ऽस्तु ते !' म्हणुनि ही असे वंदना. ८

अतीव मधुराश्रुनें पद धुवोनि देवी ! तुझे,
तयांस निजमानसामधिल वाहिलीं अंबुजें;
शराव, न शरीर हें, घुमति धूप हे प्राण तों,
तुझ्यावरुनि जीव हा रुचिर दीप ओंवाळितों. ९

अये जननि माझिया हृदयरूप कुंडांतला
न भाव, परि हव्यवाट् धगधगाट हा पेटला;
न काव्य तव, हव्य हें तुज दिली तदीयाहुती,
अशेष निज ओज ही वरुनि आज्य-पूर्णाहुती. १०

फिरोनि ' उदयोऽस्तु ते ! ' म्हणुनि ही असे वंदना,
मिलिन्दनयने ! पहा जननि हिंद बंदीजना;
तटस्थ कर जोडुनी तुजपुढें उभा राहतों,
अशेष मम भावना नयनि योजुनी पाहतों; ११

अये भुवनसुंदरी ! दिससि मे जशी जानकी.
 तिलाहि उपमान तूं, तुजसि ती, नसे आन कीं,
 तुला वधत राहता हरपते क्षुधा वा तृषा,
 तुझी शपथ सांगतो, वचन हें नव्हे मे मृषा. १२

जसें किमपि रूप हें, गुण तसेच. वानूं किती !
 जणों गगनदीप ते झळकतात, मोजूं किती !
 तटस्थ मन होतसे, जणुं अनन्तपारापुढें
 पयोनिधिपुढें नवें जनित बाल तें बापुढें. १३

तुझे गिरि, तुझ्या शिला, बहुपरी तुझ्या वालुका,
 तुझे खनिज, सन्मणी, रस तुझे, तुझ्या मृत्तिका,
 महार्णव तुझा, तुझे विविध धाकुटे सागर,
 तयांतुनि कितेक तों दिसति मुक्त वैरागर. १४

मुखें, नद, नद्या तुझ्या, धवधवे तुझे कालवे,
 झरे, अमृत पाझरे ! रजतरूप ओढे नवे,
 सरें, कमलपल्वलें, विपुल कूप, वापी किती,
 रुची गुणाहि भिन्न ते; प्रकृति भिन्न तैशा कृती. १५

अनेक गवतें तुझीं, विविध कंदमूलें तुझीं,
 तुझे तरु, तुझ्या लता, गुणनिधान पत्रें तुझीं,
 अनेक गुण-गंधिनी तव सुरम्यरंगी फुलें,
 किती रसगुणाढ्य तीं तव अनेकरंगी फलें ! १६

अमोल गुणवंत तीं असति भिन्न बीजें किती !
 अनेकविध धान्य तें तव वदूं वदान्ये ! किती !
 अगाध गुणवर्णनीं भरुनि राहिल्या संहिता !
 हितार्थ अमुच्या किती अससि देवि ! भारांकिता ! १७

अनंत कृमिराष्ट्र हैं ! नृपति रेशमाचा किडा न शेष, दिसतो तिथें अजगर प्रभू रोकडा ! अनेकविध मक्षिका, मधुकरीच राणी असे, पतंग सगळेच तों मिरवितात राजे जसे !	१८
तुझीं जलचरें अहो ! किमपि सृष्टि ही दूसरी, तिमी, मकर, हे प्रभू करिति राज्य हीच्यावरी; विशाल मृगराष्ट्र हैं ! असति सिंह सिंहासनीं, विशाल खगराष्ट्र हैं ! गरुड नेमिले शासनीं;	१९
तुझीं निबिड काननें, नम जिथें दिसे ना दिसे, भयाण दिनरूपही, रजनिरूप तेथें कसें ? विशाल कुरणें तुझीं, कळप, ज्यांत खिल्लार तें चरोनि गलघंटिका विचरतां टणत्कारितें;	२०
खळीं, तव जिराइतें, तव समृद्ध बागाइतें, जयामधुनि धांवती उदकपाट सैराट ते, सुमंगल मनोहरा डुलति दाट आम्रावली, विशाल वट ते तुझे, सुखद सर्वदा सांवली;	२१
निरामय, निवांत तीं तरुततींत खेडीं तुझीं, अनेक-रचनागुणान्वित अनेक गांवें तुझीं, तुझीं लघुपुरें परोपरि अनेक पेठा तुझ्या, महानगर-बंदरें, विविध राजधान्या तुझ्या;	२२
स्थळें कितिक यांतलीं अति पुरातनत्वामुळें महत्त्व तरि पावती कितिक देवधर्मांमुळें; प्रसिद्ध असती जरी कुणि निजेतिहासामुळें, तरी धरिति थोरवी कुणि निजोद्यमांच्या बळें;	२३

कुणांत धनधान्यता तरि कुणांत वाग्देवता,
कलाकुशलता वसे तरि कुणांत लावण्यता;
निसर्गरमणीयता, तरि कुणांत आरोग्यता,
तुझ्या बहुविध स्थलीं बहुविधा अशी योग्यता. २४

तुझे विविध जातिचे, प्रकृति-रीतिचे लोक ते,
तदीय पुरुषार्थ ते विविध मौज वा शौक ते,
मदीय नयनांपुढें बहुत चित्रमेघांपरी
कलाप पसरोनियां करिति मन्मती बावरी ! २५

युगानुयुग चालली तव असंख्य राजावळी
प्रचंड घट्यंत्रशी गुणजलें उणी-आगळी
स्वकीय गुणकर्म जें जल तिनें तुला वाहिलें,
सतीर्थ इतिहास ते भरुनि अंबुधी राहिले. २६

युगानुयुग जे तुझे मुनि उपासुनी भर्ग तो,
कुशाग्र मतिनें इथें वसविती महास्वर्ग तो,
सुदिव्य निज दर्शनीं दश दिशांतुनी ते स्वतां
बघोनि, म्हणती जनां भरियली गुणातीतता ! २७

तदीय उपनेत्र तें सहज ठेवितों नेत्रकीं,
क्षणैक अवलोकितों धरुनि भाव सर्वत्र कीं;
खरेंच ! दिसतें अतां सकल एक चैतन्य तें,
तुझे सकल रूप हें दिसतसें परंब्रह्म तें. २८

इथें गुण अनन्य हा उरतसे गुणातीतता,
इथें परमकाव्य हें धरुनि राहणें मूक्ता;
इथें उटजवास हा सुखद वैजयंतापरी,
इथें मज निजैक्ता गुणवती, सती, सुंदरी. २९

इथें लवणभाकरी अमृत हेंच माझें मला,
इथें मखमला मला गमति माझिया कंबला;
इथें त्रिविधताप ही मलयचंदनाची उटी,
इथें विकट संकटें सुमनमाल ही गोमटी. ३०

इथें परमतत्त्व ही निज अजिंक्य संपन्नता,
इथें सकळ लाभलें दिसतसेच तें लाभतां;
इथें तनुनिपात हा किमपि योग सर्वांगसा,
इथें तनुवियोग हा सहजसा समाधी जसा. ३१

तनूस परमा गती विलय झालिया भारतीं,
मनास परमोन्नती विलय केलिया भारतीं;
सुकीर्ति जरि भारतीं तरि कशास रंभा, रती ?
अशेष भुवनें, सुखें, वसति भारतीं भारतीं. ३२

तुझ्या उदरिं जन्मलों, मज नसो पुन्हां जन्मणें,
परं च असलें, तरी जननि हिंद हो ! मी म्हणें.
फिरोनि ' उदयोऽस्तु ते ! ' म्हणुनि हिंद ! ही वंदना,
अशेष तव नंदनां करि कृतार्थ बंदीजना. ३३

तुझा प्रणयपाश हा कसुनि राहिला सारखा,
न मुक्त जगतांतर्हा मनुज माझियासारखा;
अये जननि हिंद ! हा किमपि इंद्रजालापरी !
कसे जसजसा तसा अधिक मोचनातें करी ! ३४

प्रकाशन— करमणूक

दिल्लीदरबार—जादा अंक

२३. १२. ११.

१७. अद्भुत वीणा १११

(चाल-केशवकरणी. अगाध लीला.)

(१)

विश्वामाजीं सात चमत्कृति म्हणती पंडित, कवि, असे ही परि वीणा आठवी.	१
घोटुनि कर्कश तर्क-वंश तो दोन तया जोडिले भोपळे द्यावापृथिवी भले.	२
बहु भुवनांच्या पडद्यांवरुनी सु-मनोगुण धांवती, इथुनि ते स्वर्गाला पावती.	३
वाजवुनी ते गायन करिती वाग्देवीच्या सख्या स्वरांनीं गंधर्वासारख्या.	४
तदंगुलींतुनि खेळतसे जगुं सुधाच कीं साच ते— ब्रह्म तैं थै थै कीं नाचतें ?	५
वीणेसंगें संगम पावति, दिव्य स्वर धांवती सभोंतीं अनंत नादाविती.	६

(२)

शांत गभीरहि उदात्त ऐसा मध्यम लावुनि महा गातसे करुणकुमारी पहा !	७
सचिंत चर्या या देवीची नहि ती दुःखामुळें तिच्यांतिल तत्त्व असे वेगळें.	८

परमेशाच्या कारुण्याचा मनीं पडोनी ठसा, तशाचा होय मुखीं कवडसा.	९
हिच्या स्वराच्या प्रतिध्वनीपरि ही वीणा बोलते, नादलय गगनीं आंदोलतें.	१०
गान नव्हे हा करुणरसाचा सागर हेलवला, असें हें परिसुनि भासे मला.	११

(३)

अनुतापाच्या नेत्रांतुनि जीं ठळक महासोज्ज्वळें गळालीं खळखळ मुक्ताफळें,	१२
हार तयांचा हृदयीं झळके निटिलावरि विजवरा जियेच्या इंदुकलेचा खरा.	१३
ती ही देवी सहानुभूती प्रेमाश्रू गाळिते, रुणझुण वीणागुण चाळिते.	१४
जगताचीं सुखदुःखें हीच्या मनोगतासंगतीं मिळोनी ध्वनिचित्रें रंगती.	१५

(४)

अनंत-तरुचीं फुलें सुगंधी कधीं न कोमेजती, कचांतुनि तींच जिच्या साजती,	१६
शुक्रासम ती संतत कांती नयनांतुनि धांवते विसांवा निरंतरीं पावते.	१७
तिथेंच जीच्या मुखबिंबाचा प्रसन्न दिसतो ठसा, चंद्रमा आदर्शांतुनि जसा.	१८
हीच हिच्यापरि मनोमोहिनी आशागौरी दिसे, लाविते ही जगताला पिसें !	१९

सारे तारे ऐकानि हीचा अमृतध्वनि सारिखा
पावती अति संभ्रम हारिखा. २०

(५)

नायक संख्यातीत जगांचा बघते तितक्यांतुनी
किती ही तृप्रार्तशा लोचनीं ! २१

परमानंदीं विलीन झाली ही आपुलिया मनें,
मुखानें करिते हरिकीर्तनें. २२

अनंत हस्तीं अनंत जीवां अनंत वर दे सदा
वाहवी उदारतेच्या नदा, २३

तदौदार्य कीं ब्रह्मपुत्र तो या देवी मानसा
सोडुनि मुखगामी हो जसा. २४

गाते दृढतम भावतंतुतें संतत ही वाजवी
भाविनी ब्रह्मांडें गाजवी. २५

या गानाच्या तुंग तरंगीं विभुवैभव तळपतें
चंद्रिका जणुं सागरिं झळकते ! २६

(६)

विरल धवलसें विलसे जीचें वसन धुक्यासारखें,
कांति ही व्याधासम लखलखे २७

हृदयामार्जीं स्फुरण पावुनी नयनांतुनि ते प्रभा
जियेच्या झळके विद्युन्निभा, २८

तया प्रभेच्या श्रोतासरशीं प्रकाशमय ही झणीं
घालते जगताला गवसणी ! २९

थरकति तारे किरणमिषानें पुलकित दिसती मला
मंगल गातां ही प्रेमला. ३०

(७)

मेरुगिरीचीं मणिमय शिखरें अरुणवर्ण जी करी	
शाश्वत उषःप्रभा सुंदरी,	३१
पाहुनि तीचें महैश्वर्य तें सदैव वैभव महा	
तयांची ही करिताहे स्पृहा,	३२
दिसे हिला कीं, उदयोन्मुख त्या दिव्य अनंतामधीं	
आपुल्या परमाहिताचा निधी,	३३
म्हणोनि ही ह्या उपेलाच घे श्वासें आकर्षुनी	
योगिनी देवी उत्कर्षिणी.	३४
यत्नांतिल जी रत्नचारुता, प्रभाव इच्छेंतला,	
तयांचा घोष हिनें घेतला.	३५

(८)

सरस्वतीच्या दक्षिण चरणीं सहा देवतांवरी	
जी निज अधिकारासन धरी,	३६
मणिमुकुटानें मुखचर्येनें उपासना ती दिसे	
बिंबचि वाग्देवीचें जसें.	३७
साहींचेही गुणौघ तीच्या मनांत लय पावती,	
नद्या जगुं महार्णवीं मावती.	३८
तिच्या मनाचे तरंग मिळुनी वाग्देवी मानसा	
होतसे सागर संगमजसा.	३९
झणिं वीणागुण झणत्कारिते किती निपुण ती पहा !	
दैवी संगीतचि हें महा !	४०
भूलोकाहुनि सुरलोकीं तें दिव्य लये धांवतें,	
तिथेंही प्रतिध्वनी पावतें.	४१

स्थिर-जंगम जे ऐकुनि गाती हृदयंगम गान तें
करूं या ! उपासनागान तें. ४२

(९)

त्या गानाचे प्रतिध्वनी ही अद्भुतवीणा करी
संतत झडते अभ्यंतरीं. ४३

कधीं न हीचा नाद ऐकतो, कधीं न ही पाहतो
वृथा तो नर नरता वाहतो ! ४४

शुद्ध नसे तो, पूर्णहि नोहे सदैव दैवी कला
तयाची गेली सागरतला. ४५

अज्ञानाच्या घनांधकारीं ठाव नसे जेथला,
समाधी तेथ तिनें घेतला. ४६

(शार्दूलविक्रीडित)

प्याला आणि पितोहि जो सतत हीं वीणासुधास्यंदनें
त्याला सर्व जनें तशींच विजनें झालीं वनें नंदनें;
त्याला वत्सल देवता लग्नगां देतात आलिंगनें,
त्याला सर्व परिस्थितींत मिळती तीं दिव्य आनंदनें. ४७

१८. अश्रुकरभार ७७७

- अर्वाचीन कवींच्या विलससि अग्रेसरांत तूं आर्या !
आर्या तव रसिकांना आवडत्या—जाहल्या शिरोधार्या. १
- साधी प्रसन्न सुमधुर तव भाषेची अनन्य ती शैली
गंगाधरा ! विराजे धवलगिरीतुल्य कीर्तिच्या शैलीं. २
- कादंबरी-कथानक निरूपितां ठेविलीस जी सरणी
कथितिल कथा कवी ते धरोत ती आपल्या सदा स्मरणीं. ३
- लिहिती ग्रंथ मराठी त्यांना जी ' प्रार्थना ' तुवां केली,
गेली न ती वृथा तद्-हृदयीं आहे करोनियां केली. ४
- सप्रेम ' मोग्याचीं फुलें ' दिलीं त्वां मदीय हातांत,
तीं लाटिलीं कुणीं तरि, मजपाशीं नसति आज, हा तात ! ५
- गेलीं ! तरी स्वकीय स्नेह सुगंधी करोनि तीं गेलीं,
दिसती न मोगरे तरि बहार. त्यांनीं मला गमे केली. ६
- निज काव्यवाङ्मयाचीं केलीं सिंहावलोकनें ज्यांनीं,
तुजसि गुणी गुणरागी गौरविती ते यथार्थ अभिमानी. ७
- साधा रे साधा तूं साधो ! स्नेहाळ आणि उपकारी,
कृत्रिम तुला न ठावें, साह्य तुझें जाहलें मला भारी. ८
- भेटेन केधवां तरि, पंत ! अशी धरुनि मी असें खंत,
होते भेट कशाला ? पंतांचा हाय जाहला अंत ! ९

- आतां दिवंगताशीं स्नेहाच्या विनिमयास आधार,
एकचि उरला; तो हा दिला तुला केवलाश्रुकरभार. १०
- अश्रूवांचुनि दुसरें येथें स्वर्गीयसें दिसेना तें;
ह्यांनींच तेथल्याशीं बांधव येथील बांधिती नातें. ११
- कीं दहिवरेंचि साचीं करुणरसाचीं सुदिव्य निर्मळ तीं,
मुखकमलावरि गळती, प्रणयरवीच्या प्रभेंत झळझळती. १२
- धेवोनि हृद्गताला जंव नेत्रांतूनि चालती धारा,
तंव निर्वाणपदींही तारेवांचून पोंचती तारा. १३
- प्रेमाचें काव्याचें सुखदुःखाचें असेल जरि कांहीं,
पर्यवसान अनुत्तम, तरि तें अश्रूविना दुजे नाहीं. १४
- नाहीं स्पृहा कशाची, माझे रडणें नसेचि मोलाचें,
कविमित्रा ! तुजवरिच्या प्रेमाचें हें तथा अमोलाचें. १५
- गेलेच मोगरे कवि ! नेले नंदनवनांत दूतांनीं
येती परत कशाचे ! पिउनि सुधा रंगले दिवंगांनीं. १६
- आतां रिक्त तथांची येथिल मंडित करावया जागा
येतो पुढें कवण तो ? पाहूं द्या मज तथा महाभागा. १७

प्रकाशन—नवयुग

एप्रिल, १९१५

—*— —*— —*—

१९. महाराष्ट्र-दर्शन ७७७

“ नित्यं ब्रह्म यथा स्मरन्ति मुनयो हंसा यथा मानसम् ।

सारङ्गा जलदागमं, वनगजा ध्यायन्ति रेवां यथा ॥

युष्मदर्शनलालसा प्रतिदिनं युष्मान्स्मरामो वयम् ।

धन्यश्चिन्तितवासरोऽयमुदितो यत्रावयोः संगमः ॥ १ ॥ ”

पृथ्वी

सचेतन सुमूर्तिमान् मजपुढें महाराष्ट्र हा,

द्वितीय मम जीव हा, हृदय हा, जिह्वाळाचि हा;

रसाल कवितेस हा उगम, तींतलें ओज हा,

तुडुंब भरला दिसे प्रणय हा, महानंद हा. १

सब्राष्य नयनें उभा जवळ, पाहतों यास मी,

निघे न परि शब्दही, मन जणों भ्रमें संभ्रमीं;

अति प्रणय ज्यांमधीं, रुचिर दर्शनीं त्यांमधीं

असाच घडणार हा मधुर मुग्धतेचा विधी. २

अहो नयन चांगले असुनिही दिसेना मला,

मुका नसुनि तोतरा सहज बोलवेना मला;

मतीहि ढळली नसे, तरी कसें सुचेना मला ?

किती मन उचंबळे ! परि न दावितां ये मला. ३

महाराष्ट्र-दर्शन

८१

- तयांतिल तरंग हे थडक्ती तरंगांवरी,
 उमे पुलक राहिले स्फुरणशील अंगांवरी;
 मृणाल—विसतंतुला मृदुल बंध जी लाजवी,
 तयें नखशिखान्तसा जखाडिला इथें हा कवी; ४
- कुणी न बघती तया किमपि बंधना कोमला,
 विमुक्त दिसतो जरी, तरि न हालवे हो मला !
 महाप्रबल शृंखला दगड घालुनी तोडवे,
 कसोनि परि बंध हा मज न तोडवे सोडवे. ५
- बऱ्या निगडबंधनीं घडति ज्या मना वेदना,
 महाकठिण ह्या परी प्रणयबंधसंवेदना !
 किती सुखद दुःख हें ! अमृतही फिकें यापुढें,
 गमेल मज मुक्तिचें सुखहि यापुढें बापुढें. ६
- किती दिवस भेटलों न हि मदीय राष्ट्रा ! तुला
 खरेंच ! न विचारिलें कुशलही सुराष्ट्रा ! तुला;
 अगा ! वद खुशाल तूं अससि कां जिवाच्या जिवा !
 तुझ्यासह न बोललों म्हणुनि रोष केला तुवां ? ७
- परी क्वचित मौन हें प्रवचनें करी ग्रीतिचीं,
 तयांत हृदयंगमें असतिही प्रमेयें तिचीं;
 मुकें कमल बोलतें, मधुर काय उद्गार ते !
 किती भ्रमर ऐकती हितगुजांतलें सार तें ! ८
- न येति परिसावया हृदय जेधवां कांपतें,
 रसाल फुलल्यावरी घुमति पंचमालाप ते;
 तरी, करुं नको असें, धरुं नको मनीं किंतुला,
 तुला समजतों किती प्रिय, नसे तयाची तुला. ९

तुला कधिं बधेन मी म्हणुनि नित्य खंतावलों,
तुलाच मम वाङ्मनें परिकरांवया धांवलों;
स्वबंधु, अभिराम तूं, मजसि भेटसी राम तूं,
तुला बधुनि येतसे भरत-भाव माझा उत्तं. १०

विराज झणिं माझिया हृदयरूप सिंहासनीं,
स्वयेचि अभिषेकितों नयनसिंधुच्या सिंचनीं;
इथें प्रणयमंत्र हे प्रणवमंत्रघोषापरी,
इथें सु-कवनें तुरें, भरिति मंगलें, माधुरी. ११

स्वराज्य मन आमुचें, तदुपरी महाराष्ट्र ! तूं
प्रभामय विराजसी अससि राजसा राम तूं;
बधोनि उदयाचलीं मदभिराम-चंद्रा ! तुला
चकोर कवि हा तुझा उडुनि आज आलंबला. १२

अनंत विमलान्तरीं तरति कल्पनेचीं पिसें,
अखंड तव मंडलाविण मला न कांहीं दिसे;
सतेज अनुराग दे तुजसि आङ्गलनामा रवी
पिशंग तुज रंग ये उदयकालची थोरवी. १३

अशेष घडतील या तव कला त्वरें सोज्ज्वला,
विशेष दिसशील तूं प्रिय सुराष्ट्र-चंद्रा ! मला;
अनंत अवधी-मधीं तव कृपा सुधास्यंदिनी
जणों धवल चंद्रिका अनुभवीन आनंदिनी. १४

अगा जिवलगा ! तुला त्यजुनि सांग जाऊं कुठें ?
वनांत कवनास या रुदनतुल्य गाऊं कुठें ?
तुझ्यास्तव भवांतले प्रबल पाश तोडीन मी,
परी कधिं न मोडिलें मन तुझें न मोडीन मी. १५

महाराष्ट्र-दर्शन

८३

तुझ्यास्तव शरौघही हृदयवज्र साहील हें,

परी दुखवलास तूं कुसुम तों न राहील हें.

असें—अदय, अंतकें—हृदय भेदिलें, छेदिलें

तरी प्रणयतत्त्व हें तुजसि मीं दिलें तें दिलें.

-१६

मला तव उपासका व्रत तुझीच आराधना,

कसें करुनि साधतां सकल साधली साधना;

सुराष्ट्र ! तुजकारणीं विधि मला असा जन्मवी,

प्रसन्न न करी तुझे मन तरी कशाचा कवी !

१७

परेमधिल शब्दहो ! ज्ञाणि उभे रहा कीं रहा !

वसंतपवनावरी झुळझुळीं वहा हो वहा !

म्हणा प्रणयगान या मदभिरामचंद्रास या !

न ये परत वाल्मिकी ! हटुनि बैसतां कासया.

१८

(चारुचामर)

जड भाव पार्थिव राहिले बहु खालती पृथिवीवरी,

नुसतें अनंत समोवतीं दिसतें महा जलधीपरी;

विलसे तयावरि चिन्मयी तव चंद्रिका अमृतोपमा.

बध रामचंद्र ! तुझीच ही प्रिय जानकी अथवा रमा.

१९

श्रुति, तत्त्व, शास्त्र, कला-तसे इतिहास, वाङ्मय जाणते

तव लोक हे अवलोकितों ग्रहतारकादि-समान ते;

अयि राष्ट्र, ह्या जनतेंतुनी तव तत्त्व एकचि वागतें,

स्थिरजंगमांतुनि ज्यापरी परमात्मतेज विभागतें.

२०

परमात्मतेज तसें तुझे अधिकोन तत्व वसे जसें,
जयवंदनें, अभिनंदनें जन पावती सहजीं तसे;
परि तन्निधी यतिंना जसा कविंना तसा गमनीय तूं,
कमनीय तूं, रमणीय तूं, जगतासही नमनीय तूं.

२१

प्रकाशन—नवयुग,

जून १९१५

—*— —*— —*—

महाराष्ट्र-दर्शन

८५

२०. धन्यवाद >>>

[कै. सौ. रमाबाई काटदरे थांस]

देवी ! तुझा पति कवी रस जाणणारा,
येथें परंतु चतुरे, चकला विचारा !
तो काव्य अंतिम तुझे म्हणतो अपूर्ण
गेलीस तूं करुनि तें परि पूर्ण पूर्ण. १

जें पूर्ण होय सहजीं स्वयमेव त्याला
घावा विजोड मग जोडुनि कासयाला ?
जाणोनि तात्विक तयांतिल आशयातें
सोडील माधव रमा-धव संशयातें. २

ठेवावयास्तव सदा निज नांव मागें
जो ध्यास, वेड अथवा तुजलागि लागे,
उद्विग्न त्यांत असतां तुज नीज येते,
तो स्वप्न तूं बघसि, अन्य म्हणूं नये तें. ३

होतें खरोखरचि तें लटिक्या जगाचें,
त्यांतील नाम अथवा नहि रूप साचें;
तें आज ना तरि उद्यां जरि जाय नाशा,
आशा तदीय करणें म्हणजे दुराशा. ४

हा स्वप्न—भास लटिका, सगळा पसारा,
यांतील यत्नहि असाच असार सारा;

तत्त्वार्थ हा करुनि सूचित थांबलेले
तें लीलयाच तव काव्य इतीस गेले

५

मृत्कुंभसंभृत जरी असले, असेना !
पीयूष ! यांत मज दोष मुळीं दिसेना.
मानोनि देशभगिनी ! तव हा प्रसाद
प्यालों, तुला कळवितों बहु धन्यवाद.

६

प्रकाशन—नवयुग,
जानेवारी १९१६.

—*— *—*— *—*

धन्यवाद
कुं...८

८७

२१. समजूत ७७७

(राग—असावरी.)

राग नको आणूं ॥ कुमारा ॥ राग० ॥ ध्रुव० ॥

मन्मन सागर वात्सल्याचा;
अंत न लागे तुजला याचा,
यांत अनल तो तव वचनाचा
विझला परमाणू । कुमारा ॥ राग० ॥ १ ॥

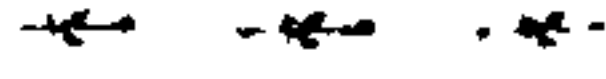
तव ताताच्या निधनें झाला
जो व्रण माझ्या मृदु हृदयाला,
त्वद्गुणतैलें मरुनि निघाला,
हें सुख किति वानूं ॥ कुमारा ॥ राग० ॥ २ ॥

दत्तमनाचा घेउनि शेला
ये भेटाया या आशेला
ती ममता दे या ममतेला,
दत्त तुला मानूं । कुमारा ॥ राग० ॥ ३ ॥

लडिवाळा तूं प्रियतर कैसा ?
किंबहुना हा भास्कर जैसा
तूंहि मला, जो दुखविल ऐसा
भेद नको जाणूं । कुमारा ॥ राग० ॥ ४ ॥

शावक तूं मम कविगरुडाचें,
करपंजरिं या येउनि नाचें;
चल पाहूं ये ! काव्य यशाचें
धवलगिरीसानू । कुमारा ॥ राग० ॥ ५ ॥

प्रकाशन—नवयुग,
फेब्रुवारी १९१६

२२. कविवर्य लेंभे यांची कविता ७७७

“ She moves a goddess, she looks a queen. ”

— *Homer s Iliad.*

ही येतांच उठोनि कौतुक जणों नेत्रांतुनी पाहतें,
धांवोनी अवधान ये लगबगां, कानीं उभें राहतें;
देण्याला बहुमानं मान लवते, उल्हास ये मानसा,
वाटे आज शरत्—प्रभात नटुनी ही येतसे राजसा. १

हंसाचें गतिचित्र दाविति,—किती नामी पदन्यास हे !
भाषेची सरणी रसज्ञ कविला साधे न अन्यास हे.
ऐशीं रम्य विशेषणें विलसतां स्नेहाळ संबोधनें,
व्हाया सन्मुख चित्त चुंबकमणी ते कासया शोधणें ? २

ह्या पंक्ती मजला हळूच म्हणती अभ्यंतरीं बाहुनी,
वायूच्या झुळुकी सुखावह तुम्हां होतात का याहुनी ?
आम्हीही मृदु आणि कोमल असूं, मंजूळसें गातसूं,
आम्हां सोडुनि त्यांस वानिति कवी येतें तयांचें हंसूं. ३

सारी सुंदर, सौम्य, गोड रचना देते प्रसादासवें
प्रेमानंद मनीं भरोनि, नयनीं ही वाहवी आसवें;
ना गंधर्वपुरांत उंच तळपे होवोनि सौदामिनी,
सत्ता सदहृदयावरी करितसे, ही भूवरी भामिनी— ४

देवी वागतसे जणों दिसतसे गंभीर राणी जशी,
हीचें दर्शन वाचकांस म्हणजे आहे शिराणी जशी.

ओजानें करुणप्रधानरस ही जीवंतसा दाखवी,
निर्माता जन जो हिचा निपुण तो आहे कवी हो कवी ! ५

माझा मित्र असो नसो मम तथा सप्रेम हीं वंदनें;
तो दीर्घायु असो, सुखांत विलसो सन्नंदिनीनंदनें;
अर्वाचीन कवीत मान मिळवो अग्रेसराचा सदा,
त्याला नित्य असो प्रसन्न कविता कीर्ती तशी संपदा. ६

प्रकाशन — नवयुग
सप्टेंबर १९१६

२३. काय हो चमत्कार ! ७७७

“ भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ”

—कालिदास

(१)

आबालवृद्ध जनहो, ऐकुनि ध्या सावधान कानांहीं
काव्यकथा कथितों ती; असा चमत्कार ऐकिला नाही.

बहु राजकारणीं ज्या चमकविलें तेज रंगरावानें,
सर्वस्व रामचरणीं अर्पण केलें अनन्य भावानें,

त्या सरदार नराचें आहे गोदावरीवरी ओढें—
गांव सुरम्य असें कीं तयाकडे मन वरीवरी ओढे.

घनदाट आंबराया, सुपीक काळ्याकभिन्नशा जमिनी,
विमल निरामय गोदा, ध्यान करावें खुशाल संयमिनीं.

ग्रामपंतींचा वाडा भव्य असा, चिमुकलाच बाजार,
निर्मळ घरदारांच्या शेतकऱ्यांचा विशेष शेजार.

(२)

पूर्वीं एक धनाजी म्हणुनि कुळंब्री वसे अशा गांवीं,
गावी कीर्ति तयाची गांवकऱ्यांनीं दुजांस सांगावी.

राबे शेतामाजीं धरुनि अहोरात्र तो चिकाटीला,
ऐदी शेतकऱ्यांपरि न संकटांच्या करी हकाटीला.

यापरि परिश्रमानें निज कार्यामाजें दक्ष राहून,
 झाला सधन धनाजी कृषि करणाऱ्या जनेतरांहून.
 जंव नंदनवन-त्रैभव आणुनि त्यानें मळ्यांत सांठविलें,
 तंव गृह राजाऊनें ओढ्यांतिल इंद्रमवन थाटविलें.
 स्थल, जल, वस्त्रें, पात्रें, निर्मळ ती टापटीट सर्वांची
 ठेवी; प्रेमळ वागे, ओळख भोळीस त्या न गर्वाची.
 नमुनेदार धनाजी धनीण त्याची बघोनि राजाऊ,
 ज्याला त्याला वाटे, क्षणभरि त्यांच्याकडे चला जाऊं.
 ' पाटिल ' ' पाटिल ' म्हणुनी जो तो गौरव करी धनाजीचा,
 पण नवल काय ? लोकीं गौरव नसतोचि निर्धनाजीचा.

(३)

तीं एकजीव दोघें असुनि असे त्यांस दूसरा जीव,
 कन्या ' जिऊ ' म्हणोनी; तल्पेमालयरसाल राजीव !
 गोधूमवर्ण तीचा हरणाऱ्या पाडसापरी डोळे,
 स्नेहाळ वदन नामी, प्रसन्न विधुबिंब जेंवि वाटोळें.
 तो केशपाश काळा, भाळावरि लांब आडवें कुंकू,
 जणुं म्हणति शब्द तीचे आम्ही कोकिलरवासही जिंकूं.
 घेती पाटिल साड्या हौसेच्या रेशमी किनारीच्या,
 ऐनेदार खडीच्या झळकति चोळ्या तया कुमारीच्या.
 सार्धीच कंकणें तीं, कदा तदाकार नागमोडीचे,
 शोभति शुद्ध रुप्याचे तयांवरी गोल गोठ जोडीचे.
 येतां सुदिनं सणाचा पुतळ्यांची माळ ती गळां घाली;
 तेव्हां शृंगाराच्या माहित नव्हत्या नव्या तन्हा चाली.
 जाई आईसंगें मळ्यांत किंवा खळ्यांत ही कन्या;

काय हो चमत्कार !

साधी निसर्गसुंदर दिसे तदा देवता जणों वन्या.
 अपवादास्पद जितकी रूपवती गुणवतीहि ती तितकी,
 बहुधा गुणरूपांचें व्यस्तचि दिसतें प्रमाण मूर्तित कीं !
 कांतीव सूत ऐशा येत तिला शेवया वळायाला.
 ह्या फेण्या ! म्हणुनि तिच्या लोकभ्रम कुरडयांवरी झाला.
 लावोनि गुळवणी वा पुरण करी सार ती मजेदार;
 ऐसे कीं तें सेवुनि हुशार व्हावा मनुष्य वेजार.
 गुळगुळित मलमलीपरि करी झराझर कशा पुरणपोळ्या.
 काढुनि सुंदर कशिदा तिनें शिवाव्याहि रेखिल्या चोळ्या.
 ती निंदणी, खुरपणी, जाणे बारीक काम शेतीचें,
 केवळ राजाऊचें वळण जसें उतरलें तसें तीचें.

(४)

ऐशा जिऊस आले बहु कर्षक मागणीस घालाया;
 परि पाटील धजेना त्यांतिल एकासही तिला द्याया.
 कांहीं ना तरि कांहीं स्थळांत ये आढळोनि कमताई.
 त्याला जिऊ लहानचि वाटे, इतकी करूं नये घाई.
 थोर घरंदाजाला, तरुणाला, सुगुणरूपवंताला
 द्यावी निज कन्या ही उत्कंठा कोणत्या न ताताला ?
 त्या चिवट मोहजालीं पाटिलबावाहि गुंतले गेले,
 त्याहीं पुष्कळ व्याही आले तैसेच पावते केले.
 कन्या धन परक्याचें तें विधिनें जाय नेमिल्या ठाया,
 जाणोनि लागले ते स्वस्थ मनानें स्वकाल कंठायला.
 तंव यौवनें हळू हळू ठेवियलें त्या जिऊंत पाऊल,
 मायेमुळें धनाजी त्याची ऐकूं शके न चाहूल.

ग्रामस्थ तरुण कर्षक, उपनांवें म्हणत ज्यास ' घायाळ, '
त्यास जिऊनें केले अपांगबाणें क्षणांत घायाळ !

प्रथम विकाराची ती प्रथमचि ये त्याचिया मना भरती;
थरंथर कापूं लागे, आले रोमांचही वपूवरती.

रसना शुष्क जहाली, शब्द निघेना मुखांतुनी नीट,
लागे हृदय उठाय, घाबरला तो असूनही धीट.

विसरोनि भान सारें ध्यान जिऊचेंच लागलें त्याला.
त्याला दोष कशाला ? घावा आधीं अहो, विधात्याला.

तो विषमता भवाची संतत ठेवी विजोड जोडून,
तोडुनि सजोड टाकी तन्मृदु हृदयेंहि तोच फोडून.

त्याच्याच योजनेनें पाटिल नेई मळ्यांत मदतीला,
शिवबा घायाळाला तो निरखी तें जिऊस सुदतीला.

दर्शन, सहवास, पुढें भाषण, अनुनय तयांमधें चाले;
प्रेमाचें परिपोषण अशा क्रमें परिचयासवें झालें.

ती पाडाचे आंबे मिळतां शिवबास आदरें देई,
ताजा सुरस उसाचा शिवबा आधीं जिऊकडे नेई.

(६)

एके दिनीं सकाळीं शेतांतिल लोक पांगले गेले,
हें पाहुनि शिवबांनीं प्रेमाचें मागणें तिला केले.

किन्नरमिथुनासम तीं द्राक्षीच्या रम्य मंडपाखालीं
कांहीं गुंजन करितां अदृश्य तेथेंचि दृष्टिला झालीं.

एका क्षणप्रभावे वनलीं अन्योन्य मित्र जिवलग तीं.

काय हो चमत्कार !

लगवगती भेटाया, भेट न होतां मनांत तगमगतीं.
 भारोनि टाकिलीं जणुं जादूच्या पूर्णसिद्ध मंत्रानें;
 वागति भिन्न जनांमधिं तथापि विजनांत एकतंत्रानें.
 प्रेमाचा ओढा हा संथ सरळसा कदाहि वाहीना.
 सूक्त महाकविचें हें सत्य जहाल्याविनाहि राहीना.

(७)

हिरव्यागार गव्हांचे लोंबर भाजुनि खळ्यामधें मळले.
 ओंव्या तयार झाल्या; प्रियजन चित्तांत फार तळमळले.
 आडोसाच दिसेना द्याया घ्यायास त्यांस तो घांस;
 हृदयांतिल उकळीनें नच राहवळें परंतु दोघांस.
 तेथिल जनदृष्टीला चुकवोनी नव नवाळ ती ताजी
 प्रेमी परस्परांच्या घालिति सस्मित अशा मुखांमार्जीं.
 मुरकोनि कोरड्याला अधरसुधा गोड ! मारिती मुरका.
 हाय जिऊ ! हा शिवत्रा ! नाशाला जाहलांत आतुर कां ?
 रे, पाहिलें तुम्हांला पाळत ठेवोनि त्या धनाजीनें.
 काय ? धनाजीनें ? नहि, त्याच्या रूपें अहो यमाजीनें !
 हे प्रेममद्यपीहो ! स्वपिता—संगोपिताच जो दिसला,
 त्याचा रूपविपर्यय नेणुनि धुन्दीमधें तुम्ही फसलां.
 शिवत्रा ! प्रमदवनांतिल वोरचा जाहलास भक्षक ना ?
 तो ब्रध तुजला डसला, बसला होता त्यांत तक्षक ना !
 ह्याची परि क्षिती तुज भान कसें रे न राहिलें राया !
 पण, भवितव्य न येतें ज्ञानी पुरुषासही निवारया.
 जीव जिऊस्तव टाकीं, आतां स्वगृहास जाउनी बैस;
 होणार जें तयाला सादर बैसोनि तेथ तूं ऐस.

(८)

झाली सकाळ गगनीं सूर्य वरी कासराभरी आला,
थंडी थंडी करितां आले शेतांत लोक कामाला.
झुंजुरकाच उठोनी सर्वांआंधीं मळ्यांत आलेले
आशाळभूत शिवबा होते मोटेवरीच बसलेले.
आलाप उंच त्यांचे येणारांच्या पडोनिया कानीं,
आश्चर्य फार केले रेंगळणारांतल्या अनेकांनीं.
आज धनाजी आला सर्वांमागुन हळूच शेतांत,
विहिरींतिल पाण्यापरि सखोल, मौनीहि तो दिसे शांत.
सविनोद ' काराबारी ! ' अशी न दे आज हांक शिवबांला.
हे वैपरीत्य पाहुनि गेला त्यांच्या उरीं जणों भाला.
ते प्रश्न करिति कांहीं, पाटिल उत्तर उणें न दे नीट.
कळलें घायाळाला, कीं आला यांस आपला वीट.
राजाऊ न जिऊही आज दिसे. पण कसें विचारावें ?
सैरावैरा त्यांचें मन वनवातापरी तदा धांवे.
त्यांना काम सुचेना, आणियलेली रुचे न भाकरि ती .
कांहीं निमित्त सांगुनि धनाजिला राम राम ते करिती.

(९)

तिसरा ग्रहर सरोनी रवि चाले मावळावया खालीं,
पिंगटवर्ण जसा तो वनलक्ष्मीही तशीच ती झाली.
ह्या समयीं प्रति वस्तू म्लान, उदासीन भोंवतीं दिसली.
शिवबाची समदुःखी सृष्टी देखील काय हिरमुसली !
दुःखी घायाळानें खालीं घालोनि मान मौनातें
सेवोनि वाट धरिली संगें घेवोनि आपलें नातें.

काय हो चमत्कार !

९७

जणुं फाटक्या मनामधिं हृदयाचे सर्व बांधुनी तुकडे,
तो मंद पावलें तीं जिकडे नेतील चालला तिकडे.
श्वासहि मंद वहाती, बाप्पानें पथ दिसोनि अंधुक तो
वाटे तयास जातो आज घरीं कीं धुक्यांत या चुकतो.
गांवांत ये कसा तरि, गमे जिऊला बघोनि मग जावें;
पाटिलबावा ह्यांच्या जाय घरावरुनि तो अशा भावें.
तों कुलुप सायखेडी आलें त्यांच्या दिसोनि दाराला.
घायाळ ' आ ! ' करोनी आकाशाच्या बघे विदाराला.
हें जग शून्य जहालें, हालेना जागचा, उभा राही,
कांहीं एक न बोले, नुसता तो शून्य दृष्टिनें पाही.
एका वाटसरानें त्याला यापरि बघोनि थिजलेला,
हातीं धरोनि त्याच्या घरांत नेऊनि पोंचता केला.

(१०)

धांदल !— एकचि गजवज तेथ उडाली तया सभोंतालीं.
त्याचे वडील, त्याचीं भावंडें, जवळचीं जमा झालीं.
करिती प्रश्न परोपरि उत्तर म्हणुनी मिळे न एकाचें.
मग काय हो पुसावे तरंग केवळ अजाण लोकांचे ?
कांहीं डसलें याला, कोणी म्हणती कुठें तरी भ्याला,
गेला झपाटला तों वदति कुणी वायु जाहला ह्याला.
खमाऊनें त्याच्या डोक्यावर गार शिंपिलें पाणी.
कांहीं सावध झाला, तुटक विसंगत अशी वदे वाणी :—
“ कोन तुमी ? राजाऊ ! पन इत्ता राग ह्यो कशापाई ?
“ नग कारवार तुमचा ! जिऊ म्हनुन् कां हितं दिसत नाई ?
“ म्यां राम राम क्येला. पाटिल नव्ह का खळ्यात ह्ये आलं ?

“ कोन जिऊ ? जात्वो मी घरास. पन ह्ये असं कसं जालं ! ”
“ येडा जाला येडा ! ” रखमाऊनें निदान हें केलें.
ती त्यास धरुन बसली. वडील पाटिलबुवांकडे गेले.

(११)

नुक्ती परगांवाहुनि आली होती घरास राजाऊ.
कोंडाजीस म्हणे “ या ! लइ जाली रात, घा दिवा लाऊ. ”
पाटील तोंचि आले. केलें आश्चर्य ऐकुनी त्यांनीं;
“ गेला निरोप घेउनि ” म्हणाति, पुढें—हात ठेविती कानीं.
संशयसंभ्रम सगळा. मग म्हातारा पुसे, “ करूं काय ?
पाटिल, उपाय सांगा, माझे हो आज मोडले पाय ! ”
देउनि धीर धनाजी बोले, “ दावा कुण्या शहाण्याला;
पैसेहि घ्या हवे तर कांहीं घायास वैद्य-वाण्याला. ”
तो कष्टानें उठला. सौदा घे जवळच्या दुकानांत,
येउनि रखमाऊच्या कुजबुजला चार शब्द कानांत.
दोधें तटस्थ झालीं, आलीं शिवत्रा तदा जिथें निजला;
वक्षःप्रदेश त्याचा वात्सल्याच्या टिपें टिपें भिजला.
अंगावरोनि फिरवी म्हातारा तेंवि हात म्हातारी;
म्हणती देवा ! मारीं तूं आम्हांला परंतु हा तारीं.
खाई पिई न कांहीं भरावया त्यास लागला ताप.
बडबड ऐकुनि त्याची गडबडली वृद्ध माउली, बाप.
जे जे उपाय करिती, अपाय ते तेच लागले व्हाया.
दैवगती फिरवाया भगीरथाचे प्रयत्नही वायां.
हां हां म्हणतां जाउनि कांठ्याचा नायटा विकोपाला,
तिसरे दिनीं यमानें सायंकालींच घातला घाला !

‘ शिवबा ! ’ म्हणोनि फोडी रखमाऊ माय धाय हंबरडे
पाषाणही दुभंगति ऐसा तो दीनजनकदंब रडे.
रखमाऊ, कोंडाजी, सर्व मुलें करिति एक आकान्त;
ऐकुनि पाटिल आले, म्हणाति धरा धीर व्हा जरा शांत.
सांत्वन करोनि त्यांचें सर्वांचें धेउनी पुढाकार,
आला प्रसंग वेंचुनि धनहि धनाजीच पाडती पार.
जिकडे तिकडे झाला स्वस्थपणा एक लोटतां मास;
रूढीस अनुसरोनी जो तो लागे स्वकीय कामास.

(१२)

शिशिर ऋतूची थंडी. फिरकूं देना कुणास बाहेर.
काळोख्या रजनीचें विश्व जहालें भयाण माहेर.
तारे बघोनि भासे काळ सहस्राक्ष हे वटारोनी
भोंतीं स्वभक्ष्य शोधी तंद्रा आलस्य दूर सारोनी.
खारी हवा सुटोनी कांटा येउनि शरीर हें थरके;
काय शरीरकथा ती त्यांतिल काळीजही जरी चरके ?
शकट खड्यांतुनि धांवे त्याच्या ध्वनितुल्य दांत खडखडती;
हुंकार करुनि वारा वाहे, ऐकुनि उरेंच धडधडती.
सळसळ वाजति पानें, रात्र करी किर्र किर्र संततशी;
किंकाळे टिटवी त्या सटवीला नहि जरा उसंत कशी.
लागोनि गाढ निद्रा सुनाट झाली अशेष जनवसती;
कोठें विवळति कोल्हीं तों कोठें ग्रामसिंह वसवसती.

(१३)

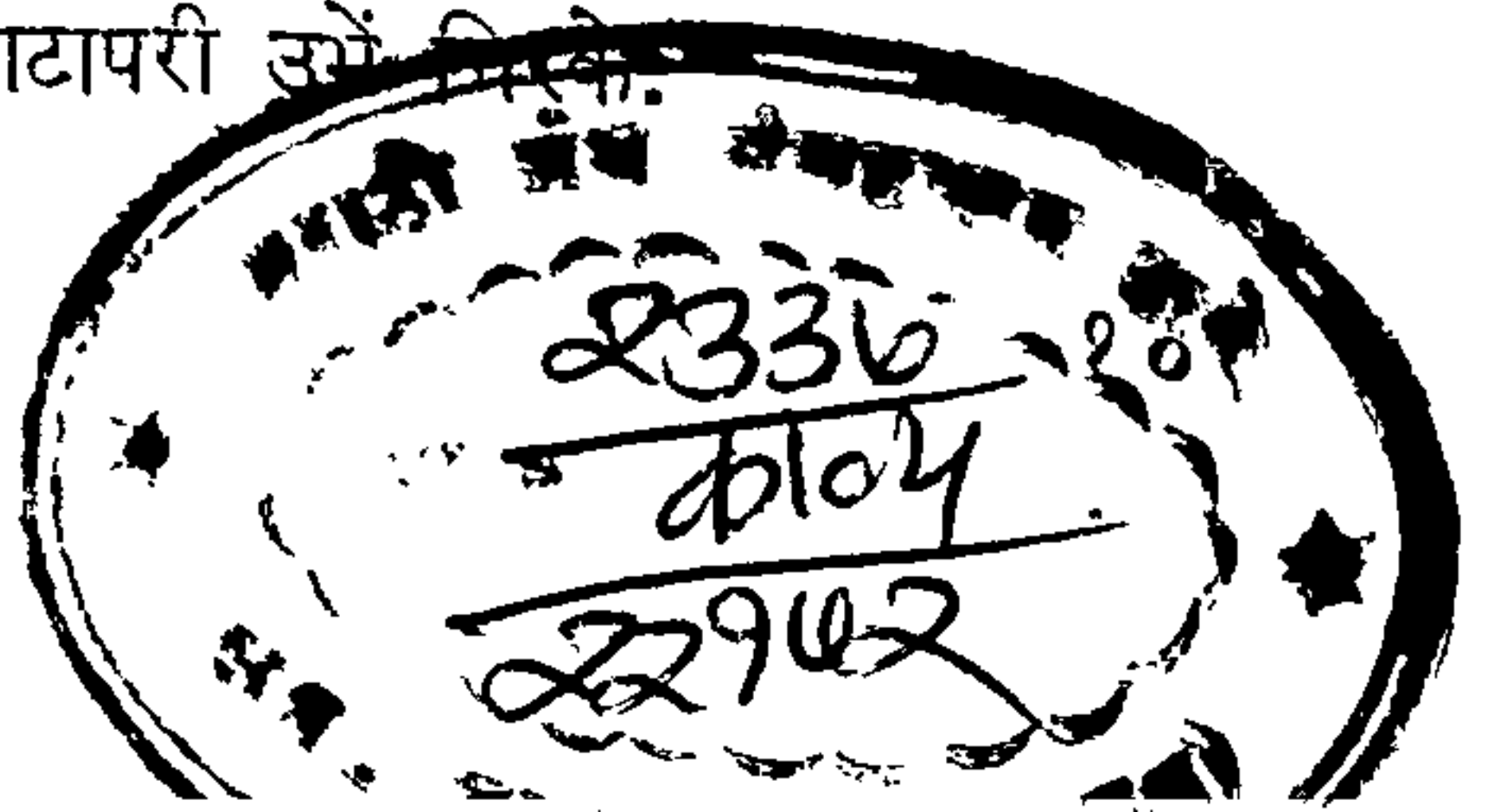
ऐशा शून्य, भयानक, काळोख्या मध्यरात्र-समयाला
दिडोरी या गांवी, गाडी यावी असा ध्वनी झाला.

दगडू झुंजाराच्या दाराशीं एक थांबलें भिरकें;
 खडखड कवाड झालें, ' जिऊ ! ' अशी हांक अंतरीं शिरके.
 खडबडुनि होय जागा, देई झुंजार कान वांकोन;
 तंव ' जिउ जिऊ ! ' अशी ये साद पुन्हां, तो तदा पुसे ' कोन ? '
 " उगडा कवाड उगडा " ह्यो नव्ह परका, मनुकश वळकीचा;
 " मी वोढ्याहुन् आल्पो न्यिरोप घ्येउन्शनी धनाजीचा."

ऐशी गडबड होतां उठति घरांतील माणसें सारीं;
 उघडुनि कवाड आले, दगडू झुंजार ठाकले दारीं.
 तिरपा हात दिव्याला लावुनि शिवबापुढेंच तो धरिती;
 ' या पाव्हनं ! ' म्हणोनी स्वागत ते विस्मित स्मितें करिती.
 इतक्यांत लग्नगीनें उठुनि जिऊ ये मनीं सुखावोनी;
 मामामागुनि वांकुनि निरखी हरिखोनि शिर तुकावोनी;
 " ह्ये बैल भडकल्येती, वोढा घ्येती घराकडे जाया;
 " पाटिल मला म्हंगालं घ्ये भिरकं जा जिऊस आनाया.
 " झुंजाराला दंडवत् सांगुन् घ्येउन्शनी तिला ये तू
 " रात्वोरात घराला. जिउवर त्येंचा लई—लई ह्येतू !
 " थंडी-वारं म्हुन्सटि वनातवी ह्ये बगा दिली संगं.
 " आट्पा त्रिगिब्रिगि आता." ऐकुनि झुंजार जाहले दंग.

माणूस पाटलांचा, वस्तू, खाणाखुणा, तयां पटल्या.
 किंतू परि वेळेचा ये निकडीचा तसाच शेवटल्या.
 होती तथापि शक्ती या समयाला अजिंक्य शिवबाची.
 दगडूमामा बघती जाउनि भिरक्यांत बैसली भाची !
 बैल कशाचे ? वारें ! निघोनि गेलेंहि भिरें तें भिरकें !
 झुंजाराचें काळिज मांजरपाटापरी उगे भिरके.

काय हो चमत्कार !

(१४)

वस्तुस्थितिचा गंधहि जिऊस नव्हता मिऊन जायातें
सहजाचि त्या देहाशीं वागे सप्रेम जेंवि जाया ते.
स्पर्शुनि त्यास म्हणे ती “ काल्यावानीच जालया आंग; ”
“ माझ्या जिवा ! ” म्हणे तो, “ क्वोनासाठीं खरंच तूं सांग !
“ या थंडी—वाय्यानं माजा ग्येला परान गे रानी !
“ त्येवी स्वोसुन् आल्वो धावत न्याया तुला भुतावानी.
“ ड्वोक लईच दुक्तय् घे काई ते कसून बांदाया. ”
(“ च्वोळीवाचुन् संगें नाई काईच आनलें राया ! ”)
“ चालल, घे या वल्ती, च्वोळीवी बांदत्वों कपाळाला.
“ माजी कपाळपट्टी दिसेल न्हय रातची सकाळाला ? ”
प्रेमा ! तव राज्यामधिं अघटित म्हणुनी न एकही बाकी.
हृदयत्राण जिऊचें करिति शिरस्त्राण तेंच शिवबा कीं !
हें कृत्य होतसे तों आलें ओढें,— धनाजिचें दार.
शिवबा म्हणती, “ येत्वो स्वोडुन् हे बैल, हांक तर मार. ”
जाय जिऊ दाराशीं, गेले घायाळ बैल सोडाया;
जे गेले ते गेले गंगथडींतील आपल्या ठाया.

(१५)

इकडे हांक जिऊची गेली भेदूनि तातमर्मा ते
तिजला घरांत घ्याया येती मारोनि हात कर्मातें.
उघडोनि दार पुशिती—“ जिऊ ? कशी सांग येथ आलीस.
“ कोण बरोबर होतें ? ऐशा रात्रीं न काय भ्यालीस ? ”
“ ऐसें कैसें पुसतां ? ” उलट विचारोनि सर्व सांगे ती;
एकोनि दंपतीच्या अंगाला घाम—शाहरे येती.

ढोळ्यांला अंधारी येउनि दोघेंहि बैसलीं खालीं;
 वाणी कुंठित होउनि आईबापें तटस्थ तीं झालीं.
 इतक्यांत पाटलांना सुचलें, कीं सत्य तें हिला कळतां,
 विथरेल भेदरोनी मलाहि येईल ही न आकळतां.
 स्त्रीला संकेतानें दाबुनि म्हणतात, शेक लेकीला;
 ह्या आजच्या हिंवानें आले सारेहि लोक टेंकीला.
 गोठ्यांत जाउनी मी बैलांचा शोध घेउनी येतों.
 थकले असतिल, त्यांना वैरण नसल्यास टाकुनी देतों.
 येवोनि पाहती, तों ते होते देत लांब सुसकारे,
 तोंडास फेंस येउनि घामानें चिंब जाहले सारे.
 हे दामटीत नेले, मनांत म्हणती, परंतु शिवबानें ?
 कीं नांव करुनि त्याचें केलें हें काम अन्य शिवबानें !
 मुलगी म्हणते चोळी त्यांस दिली मीं कपाळ बांधाया;
 यांतील सत्यता मी जाउनि बघतों उधांच त्या ठायां.
 होउनि भूत तयानें जर हें केलें असेल साचार,
 चोळी तिथें दिसेलचि ! नातर घेतों हिचा समाचार.

(१६)

ह्या निश्चयाप्रमाणें पाटिल त्या अंत्य भूमिला गेले;
 लाबुनि मजूर त्यांनीं उत्खात स्थान नेमकें केलें.
 दिसली ! ती बघ चोळी कंवचीला करकचून आवळली.
 ओळख नीट, धनाजी ! प्रेमाची खूण, सत्यता कळली ?
 भंगोनि हृदय ज्याचें परगांवीं पळविलीस लेकीला,
 तो हाच दाविणारा देहान्तांतहि अपूर्व नेकीला !
 ह्यानें अंध तमांतुनि हिमांतुनी करुनियां प्रवासातें,

काय हो चमत्कार !

कुं....९

आणोनि पोंचवीली तुझी जिऊ ती तुझ्या निवासातें.
 थंडींत गारठोनी, उन्हांत भाजुनि, भिजोनि धारांनीं,
 ह्यानेंच कष्ट केले मळ्या—खळ्यांतील त्या उभ्या रानीं.
 रात्रीं राखण केली, जागुनि देवोनि तोंड चोरांशीं,
 ह्यानेंच घातल्या बा तव धान्यांच्या तुझ्या घरीं राशी.
 त्वां वाक्प्रहार करितां दुःसह संतप्त आयसाहून,
 गेला घरीं विचारा निमूट घायाळ घाय साहून.
 सुतशोक मायबापां, तुमच्या जीवांस जीव देवोनी,
 ह्यानें प्रेमापायीं त्यजिला निज देह येथ येवोनी.
 झरुनि कलेवर गेलें, मुईत अवशेष राहिलीं हाडें,
 बघतो निराश, हंसतो हताश, दावोनि दांत दाभाडें.
 बघतो, हंसतो, म्हणतो, कीं मीं चोळीच बांधिली भाळीं !
 प्रेमानंदीं पडलों इथें, धनाजी, जिऊस संभाळीं !
 त्याच सतीनें केला हा प्रेमाचा अमोल आहेर,
 मम बहुमान जयाचा सोडुनि नेऊं नकोस बाहेर.
 प्रेमीं वा संग्रामीं भग्नहृदय जे हताश मरतात,
 ते, जगतात त्यांहुनि तात ! महामान्य वीर ठरतात.
 बारे ! जिऊ सतीची, प्रीतीची त्वांच राखिली बाजू.
 तूं सालस, नेकीचा, प्रेमळ नायक जगांत नांवाजूं.
 ह्या मानवरत्नाची पारख पाटील ! जाहली असती,
 तर संसारसुखाला भाग्याला अटक आपल्या नसती.
 परि तें कसें घडावें ? कांहीं रत्नें, फुलेंहि मानव ते
 व्हाया दृष्ट दिसावे, चतुर निसर्गास हें न मानवतें.
 अतएव, जेंवि होतें अमोल नररत्न हें तसें झांकीं.
 कां थिजलास धनाजी ! गेल्याचा शोक हा वृथा. जा की !

(१७)

पाटिल घरास आले, पायपिटी ये करीत झुंजार.
पाहुनि जिऊस, ऐकुनि तेथील इतिहास जाहला गार.
दिन दोनचार राहुनि धीर दिलासा दिला धनाजीला;
झुंजार परत गेला सोंपुनि मातापित्यांस भाचीला.
झांकेल सत्य कैसें ? कुठवर राहूं शकेल झांकून ?
कळलें जिऊस शिवबा गेले मज एकटीस टाकून !
ज्या तरुच्या आधारेणें जगोनि राहून जाय वर वेल,
तो पडताच तिच्यानें जीव उभारी कुठोनि धरवेल ?
खाणें पिणें रुचेना. कमी कमी होतसे तदाहार,
ऐहिक संबंधांचा, विषयांचा ये तिला तिरस्कार.
बैसे तिथेंच बैसे, उभी तिथें सारखी उभी राही,
पाही अहेतुनें तरि सहसा जलपूर लोचनीं वाही.
थरकत अधर मनाशीं काचित् वदे कांपरेंहि चांचरतें,
त्यांतूनि ' कारबारी ! ' ऐकूं ये एवढेंच ओझरतें.
प्रकृतीविषयीं पुसतां ती कंटाळुनि म्हणे, ' बरी आहे. '
तंव ती तीव्र निराशा निःश्वासांसंगतीं तिच्या वाहे.
कांहीं चैन पडेना; शिवबाचा लागला निदिध्यास.
दिवसंदिवस सतीच्या देहाचा होत चालला ऱ्हास.
आधीनें मन दुबळे, व्याधीनें जाहलें तनू दीन;
खिळली अंथरुणाला ती लव अवधीमधीं पराधीन.
उपचारांची नव्हती उणीव, एकहि परंतु चालेना.
होतां होतां मदतीविना तिचा हात तीस हालेना.
पिंगट कळा मुखावरि, हातांपायांचिया जशा काड्या,
अस्वाभाविक होउनि तिच्या वहायास लागल्या नाड्या.

काय हो चमत्कार !

१०५

धेवोनि पथ्य कांहीं एके रात्रीस लागला डोळा,
“ आल्यें आल्यें ! ” ऐसा तंव ती उठली करोनि आरोळा
मुलगी भ्याली म्हणुनी पाटिल दचकुनि उठोनि सांवरती,
तों दार उघडुनि ती वीजचि गेली चतुष्पथावरती.
त्रेधा उडुनि धनाजी धांपा टाकीत जाउनी पाही;
कुत्रीं विवळत असती. मनुष्य त्याच्याविना तिथें नाहीं !
जीव जिऊ हा पावे शिवब्राह्मणी शिवांत आराम.
कां रडतसां धनाजी ! राजाऊ ! राम आळवा. राम.

प्रकाशन—नवयुग.

जून १९११

२४. उत्कंठिता ७७७

“ आगन्तुं कृतचित्तोऽपि
दैवान्नायाति यत्प्रियः ।
तदनागमदुःखेन
विरहोत्कंठिता तु सा ॥ ”

[चाल— लावणीची]

(१)

पथापथांतुनि छायेछायेमधुनि किती हिंडतें,
जागोजाग तुला धुंडतें,
रम्य रुपेरी खळखळणाच्या ओढ्याओढ्यावरी
फिरतें ओढवुनी बावरी,
तरुराजींच्या वळणामाजीं, सीमांच्या संगमीं,
भ्रमतें पडुनि तुझ्या संभ्रमीं,
वळतें निराश मी मागती,
जळतें अपुली बघतां गती,
भलते विचार मनिं वागती,
सैरावैरा धांवुनि वेडें हें मन वाच्यापरी,
येतसे परतुनि थाच्यावरी.

(२)

खेदभरानें रात्रंदिन हें तनु माझें तापतें,
अंतर प्रेमानें व्यापतें,

येथिल नाथा ! पुन्हां कधीं ह्या खंतीनें सारखी
 अनाथा तळमळते ही सखी;
 किती निसासे त्यजितें, झिजतें, मी बरळें, विव्हळें,
 वियोगें अशी तुझ्या आहळें;
 पाडुनि या हृदयाला घरे,
 करुनी शांतीचें खोबरें,
 छळिती किती विपंदा-संघ रे !
 कुणी कुणाच्या प्रेमावर कधिं असा विवा फांसला
 असे का ? सांग सख्या तूं मला.

(३)

हें स्थल केवल भूतलवटिंचें नंदनवन साजतें,
 जाहलें उदास परि आज तें !
 येथिल मौजांवरुनी माझे दुःखचि फैलावले,
 सुखांना ग्रहण तयें लावले !
 मधुर सुगंधी बहु रंगेला वसंत मज भेटतो
 वृथा ! कीं विरह तयें पेटतो.
 पालवी रमवीना कोमला,
 ताजा गुलाबही कोमला,
 वाटे नको ! असें हो मला,
 कीं उपभोगी नेउनियां जें भोगांवरि वासना,
 सजणा ! त्वां हरिलें त्या मना.

(४)

बहु रंगांचे मोहर, झेले, कीं मधुचीं वैभवं,
 पहाटीं अभिनव होतीं दंवं;

सुमनसुवासें दरवळलेल्या कुंजांतें हालवी
 परिमळ झुळुक कशी कालवी;
 हे देखावे दिपविति डोळे केवळ राजावळी,
 भंवत्या सर्पगती हिरवळी,
 आंबे, तम ज्यांतुनि दाटतें,
 कोकिल बोलाविति भाट ते,
 किलबिल संगीतच वाटतें,
 वनदेवीच्या सुमार्दवाचा सुमधुरतेचा निधी !
 तरि मज हा रमवीना कधीं.

(५)

हे तत्त्वांनो ! मी बडबडतें, व्यामोहा पावतें,
 जिवाची ज्योत विझूं पाहते !
 प्राणविसांब्या महाशया ! कां उशीर करिसी असा !
 मन्मंतीं सवार हो ये कसा !
 असला काल करालहि उभा,
 तरि ये त्याची न धरीं मुभा,
 दावी मुखचंद्राची प्रभा,
 ये ये वेगें या करपाशीं—हृदयाशीं राजसा !
 जिव्हाळा रामच माझा जसा.

प्रकाशन—महाराष्ट्रसाहित्य,
 मुंबई. १९२०

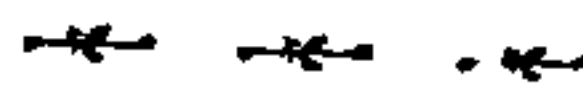
—* —* —*

२५. शारदे ! ७७७

जातीच्या सुमनापरी धवल जें, सद्रंध जें कोवळें,
दर्माच्याच तुज्यापरी शुचि तसें अत्यंत जें सोंवळें,
लोहाळ्यासम नीट जें, तरि तुला वाटेल तैसें वळे,
लोहातुल्य दुजांस, चुंबकगुणें तूतेंच जें आकळे;
जें हंसासम उंच उंच गगनीं वातांतुनी पोहलें,
यानांतोनि सुकल्पनामय महा-मेरूस आरोहिलें,
माघारें गरुडापरी उतरुनी नीडांत जें राहिलें,
तें माझे मन शारदेस तुजला प्रेमेंच मीं वाहिलें.
प्रेमानंद जया मनीं समरसे त्या काव्यमोदासवें,
त्यायोगें नयनांमधूनि गळती मोत्यें न तीं आंसवें,
पाणीदार, अमोल, दूर्मिळ, अशीं तीं चौगुणीं गुंफिलीं,
ज्या स्नेहाळ मनें ममत्व धरुनी देवीस तूतें दिलीं;
प्रेमी, सोज्ज्वळ, तें उदात्त मन, जें वेडें तुझ्याकारणें,
त्याचीं सर्वहि ईप्सितें पुरवुनी त्वां फेडणें पारणें.

प्रकाशन—मनोरंजन, वासंती

१९२८—१९२९

२६. प्रेमाचें संक्रमण ७७७

जेव्हां रम्य सुवर्णचंपक असें तारुण्य कोमेजतें,
होतें अंधुक तारकांसम तसें नेत्रांतलें तेज तें;
कष्टानें शिणतां शरीरबल हें ओहोदतें जेधवां,
चित्तेनें मन कांचतें बसुनियां आघातही तेधवां. १

होतां पौरुष ह्यापरी मग उणें तो प्राप्तिचा साजरा
जेव्हां होउनि वाहतो झुळझुळां बारीक ऐसा झरा,
माया, आप्तजनांमधील ममता थंडावते जेधवां,
प्रेमाचें अनुकूल संक्रमण तें व्हावें कुठें तेधवां ? २

स्वर्गाच्या पद उंबऱ्यांतुनि पुढें जों एक संस्थापलें,
तों जायास दुजें इथें दिसतसे उत्थापलें आपलें;
सारा लोक फिका—मळल—दिसतो हा खिन्नसा जेधवां,
प्रेमाचें अनुकूल संक्रमण तें व्हावें कुठें तेधवां ? ३

कोडें फार कठीण अप्रिय असें येवोनि माझ्यापुढें,
येथें आणि परत्र या अडकित्यामाजीं जिवाजी पडे;
एकांतीं मग व्रैसलों त्यजुनिया चिंता, वृथा शोचनें,
हातांनीं दडपूनि घट्ट धरिलीं मीं आपुलीं लोचनें. ४

केलीं सर्व निजेन्द्रियें वळवुनी अंतर्मुखी जेधवां,
प्रेमाचें अनुकूल संक्रमण तें झालें पुढें तेधवां.
मीं जागा असतां अलौकिक असें जें स्वप्न हें पाहिलें,
माझ्या हृत्पटलावरी उमटुनी अक्षय्य तें राहिलें. ५

आधीं भासतसे महा तुमुल हा संग्राम कीं माजला ?
होवोनी नभ धुंद धूसर रणीं कळोळही गाजला;
पळेदार कृपाण ते चमकती ज्यांतोनि लक्षावधी,
वीरश्री भरतीस येउनि तिचा आंदोळला अंबुधी. ६

भासे नंतर घोर वादळ महावातांतुनी चाललें,
भोंतीं काय विजा ! किती गडगडे ! ब्रह्मांडही हाललें !
हा आवेग हळू हळू मग पुढें मंदावला जेधवां,
प्रेमाचें अनुकूल संक्रमण हें लागे दिसों तेधवां. ७

साऱ्या दिव्य विजा थिरावुनि पडे जें एक त्यांचें कडें,
अंतर्बाह्य तयामधोनि तळपे चैतन्य तें फांकडें !
तेजाचाच झरा, किती द्युतिशिखा फैलावती, नाचती;
गायत्री जणुं ठाकली मजपुढें ज्वालामुखी साच ती. ८

त्या तेजोवल्यांतल्या मजसि ना केंद्राकडे पाहवे,
जिज्ञासेस न राहवे परि तदा, ती त्याकडे वाहवे;
वृत्ती एकवटोनि सर्व मग मीं अभ्यंतरीं प्रेरिल्या,
त्या ध्येयाहुनि भावना इतर तों होत्याच अन्हेरिल्या. ९

केंद्रांतून अतीव मंजुळ पुढें वाद्यांचिये बोल ते
येऊं लागति यापरी विशद कीं कोणी जणों बोलतें;
वांणी ती नव्हती, तरी तिजमधें ओथंबलें आगळें
दिव्य प्रेम किती ! अहा निवळ तो वाटे जिन्हाळा गळे ! १०

भाषा त्या स्वर-संगमांतुनि वसे जी, म्यां असें मानिलें,
तीचें केवळ शब्दचित्र म्हणुनी आहे पुढें वानिलें :-
ये माझ्याजवळीं तुझी करितसे खंती किती मी बरें !
मोहानें भुरळोनि कां भ्रमसि, हा व्यामोह आतां पुरे ! ११

मायावी रचना सुरम्य वरुनी जी भोंवतीं भासते,
 ती तूंतें भुलवावया उभविळी; जाणों वृधाऽभास ते.
 त्यांतें होउनियां पराङ्मुख मला,—मातें—सदा तूं पहा.
 तूं माझी सय ठेव; ये विलग ये, मातें मिळोनी रहा. १२

माझ्यापासुनि दूर दूर वससी, जें दुःख तेणें तुला,
 त्याचाही कटु—कंटकानुभव हा आला तुला जंतुला;
 आतां सावध हो, स्मरोनि मजला तूं लीन माझ्यांत हो,
 गेलें दुःख लयास जाणुनि तुला स्वानंद, आनंद हो ! १३

ह्या बोलासरशी समोर सहसा मीं जी उडी मारिली,
 ती ज्योतिर्वल्यीं अचूक शिरुनी, वेगें पुढें सारिली;
 तेजोराशिमधीं मदीय काणिका तेथें मिळे जेधवां,
 प्रेमाचें किती गोड संक्रमण तें झालें म्हणूं तेधवां ! १४

प्रकाशन—रत्नाकर, पुणें.

१९२८

२७. प्रेमलोहार १११

“ विरहीव विभो ! प्रियामयम्
परिपश्यामि भवन्मयं जगत् । ”

— उपमन्यु.

(१)

येवोनी वायूच्या । झुळुकी मवाळ
देती बहुसाळ । भास तूझा. १

तुझे आगमन, । तुझे संनिधान,
सुखाचें निधान । स्पर्श तूझा. २

काय वानूं त्याचा । येथें बडिवार ?
केवळ बहार । मार्दवाची ! ३

हंसहृदयाचे । लोभ ते नाजूक,
केसर साजूक । शिरसांचे. ४

वाटे लागुनी ते । फिरतात देहीं,
मौज तों तुझ्या ही । स्पर्शनाची ! ५

इंद्रियें तयाच्या । बावरति वेडें,
उकलेना कोडें । त्या मोहाचें. ६

चैतन्यहि माझे । भ्रमतें विकारें,
पुन्हां होय सारें । एके ठायीं. ७

यापरी भासोनी । कां न दीससी तूं ? ह्यांत तुझा हेतू । काय आहे ?	८
तुझ्याविणें माझा । तळमळे जीव, दाखवीं राजीव । आननाचें.	९
माझें तान्हेल्याचें । तेंच कीं जीवन, तेंच शांतवन । तापल्याचें.	१०
तुझ्या दर्शनाची । धरिताहें खंत नको पाहूं अंत । आतुराचा.	११
ये तुझ्या सभोंता । वळसा पडों दे, मज सांपडों दे । प्रेमानंद.	१२

(२)

केशरी उषा ही । येउनी खुलोनी, दावी उकलोनी । अंतरंग.	१३
हाचि तुझा प्रेमा । हृदयाचा भाव, गोडसा स्वभाव । मूर्तिमंत.	१४
जिवांचा जिव्हाळा, । कृपेचा उमाळा, ज्यांत कळिकाळा । रीघ नोहे.	१५
विश्वकुटुंबी जो । त्या तुझी हे माया, आम गोंजराया । अवतरेली.	१६
स्फुर्ति हीच देते । जातीच्या कवीतें, आणि बोलवीते । शब्दब्रह्म.	१७
शब्द ते रसांचे । गोड गोड साचे, लोकमानसाचें । मोहजाल.	१८

त्यांत गुंतुनी जो । गुंतवी जगातें, हेतुभूत त्यातें । प्रेम तूझें.	१९
प्रेम रंगरूपें । जें उषेसमान, जें मनोरंजन । भाविकांचें.	२०
नाहीं ज्यास सीमा । नाहीं भेदभाव. रंक आणि राव । सारखेच.	२१
लालसा, अपेक्षा, । ज्यास ना कशाची, मजला त्याची । जोड लाभो !	२२
त्याच्या वियोगें । देह हा सुकेला, जाहला भुकेला । जीव माझा.	२३
तरी मागतों दे । तुझें प्रेमदान, ध्येय तें निदान । जीविताचें.	२४

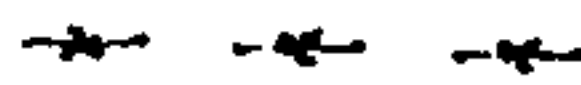
(३)

मीनराशीमार्जी । पावलाहे भानू, सृष्टिरूप वानूं । काय आतां !	२५
फार शोभिवंत । ते छबी पसंत, थाटला वसंत । ऋतुराय.	२६
सारी वनराजी । आजच्या प्रसंगीं करी प्रेमरंगी । पेहराव.	२७
नेवाळी, गुलाब । कण्हेर फुलेले, उद्गार उदेले । रम्य गंधी.	२८
वाटे हे नसोनी । सुहास फुलांचे, असे प्रेमलाचें । हास्य माझ्या.	२९

कुसुमावतीच्या । मुखें हांसणारा, तुझ्यावीण प्यारा । कोण दूजा ?	३०
फुलांच्या विकासा, — । मधोनी हंसावें, वसोनी नसावें । व्यक्त तेथें ।	३१
हा तों विनोदाचा । लपंडाव साचा, तुझ्या प्रसादाचा । रम्य भास.	३२
द्वानें का सुधेची । भागते तृषा ते ? भृगांभ मृषा तें । लोभनीय.	३३
फुलें, चंद्रिका, वा । रूपवंत रामा, यांचें हास्य रामा ! । नाशवंत.	३४
मला शाश्वताची । जोड तेच गोड, नको हिरमोड । भंगुरांचा !	३५
प्रसादें तुझ्या मी । गुळगुळां हंसावें, सर्वदा वसावें । योगानंदीं.	३६
हेचि एक वांछा । तुवां पुरवावी, वृत्ति मुरवावी । तूझियांत.	३७
विश्व विरह्याचें । पूर्ण वल्लभेनें, हो तुझ्या प्रभेनें । तेंवि माझे.	३८

प्रकाशन—मनोरंजन.

१९२८.

२८. कीर्ति आणि प्रीति ७७७

“ Go ! where Glory waits thee. ”

— Thomas Moore

कीर्ति—

(शुद्धकामदा)

कवि सख्या प्रिया ! कीर्ति ही सखी
निरखिते तुझी वाट सारखी;
त्युजुनि मोह तो भेट एकदा.
समज तूं मला शुद्धकामदां. १

सजुनि आज जो साज घातला,
खचित, तो किती साजतो मला,
पुसुनि पाहिलें आरशास मीं;
कळवितो नसे एकही कमी ! २

खुलतसे पहा भांग हा कसा;
गिरिजलौघ तो शारदीं जसा.
वळण जें दिलें स्निग्ध कुंतलां,
प्रहर त्यामधें एक गुंतला. ३

जरि गुलाब हा सौरभें उणा
खुडुनि खोविला ना गमे कुणां ?
वरुनि गुंफिले वेलमोगरे,
कनक-चंपकें लाविले तुरे. ४

सुमधनूच हें हेमसायकीं	
करुनि ठेविलें सज्ज काय कीं ?	
द्विगुण कुंकुमाहूनि चांगला !	
तिलक केशरी केंवि लागला !	५
‘ कमलगंध ’ हें तैल घालुनी	
हळदिची दिली झांक आननीं;	
वदन या अशा दिव्य मंगलें	
सरसिजान्तरातुल्य रंगलें !	६
नथ तशींच हीं कर्णिचीं फुलें	
खुलति मौल्यवान् मौक्तिकांमुळें;	
दिसति साजरीं ह्या मुखास तीं,	
मुखहि त्यामुळें साजतें किती !	७
विमलसे हिरे चिंचपेटिचे,	
किरण फेंकिती हे लपेटिचे;	
बकुलपुष्पसा चंद्रहार हा	
कुठकुठें खुळा खेळतो पहा !	८
असति तारकामंडलें करीं	
मणिमयें मधें घातलीं खरीं;	
मधुर झंकृती ऐकुनि, छवी—	
बधुनि, पाणि हा कां न घे कवी ?	९
जडितमुद्रिका अंगुल्यांतुनी,	
विलसती छटा नैक त्यांतुनी;	
सुवचनांतुनी जातिरम्यसे	
चमकवी कवी श्लेष ते जसे.	१०

मज गमे पदीं ह्या न सांखळ्या,
धवल जातिच्या गुंफिल्या कळ्या;
टपकती किती गोड जोडवीं,
ध्वनि जगाचियें लक्ष्य ओढवी !

११

तलम शालु हा शुभ्र चांदणी,
चमकते तुझी यांत चांदणी;
वरुनि फांसला दिग्बहार तों
विलसतें तसा दे बहार तो !

१२

अरुण कंचुकी रेशमी चिनी,
वरि कलावतू-काम कांचनी;
हिमगिरीवरी जी उषःप्रभा
मिरवि ही तशी रंग-सन्निभा.

१३

तव समुन्नती अंतरीं वसे,
इजमधूनि ती बिंबुनी दिसे;
जणुं धुक्यांचिया आंत, पैल कीं
दिसति सानुमान् तुंग शैल कीं !

१४

वसन नील हें व्योम भासतें,
जरिबुटें न हीं तारकाशतें;
अयि बनारसे ! जान्हवीवरी
वससि कीं वरी स्वर्णदीवरी ?

१५

नमुनि पांघरूं दे प्रसाद हा,
मज तुझ्यापरी वंद्य हा महा;
किमपि ठेविला गंध यासवें
इतर सौरभीं तोहि कालवे.

१६

कविवरा ! किती वेळ लाविशी ?
सकळ सिद्धता जाहली कशी.
भवनिं हीं कलाशास्त्रवैभवे,
भंवतिं सृष्टिचें रूप हें नवें.

१७

कविरुचीस जें आवडे, असें
सकळ ह्या स्थलीं योजिलें असे.
विविध पानकें, विश्रमासनें,
फिरवि वीज हे केविं विंझणे !

१८

तरु, लता, फुलें, रम्य डोलती,
पिकशुकादि हे गोड बोलती;
घमघमाट कीं पाकगेह दे,
कवण येतसे ? वाजलीं पदे !

१९

कुणि न. वाजलीं हींच पावले !
अगड, काय हो मी चपापले !
विविध पुस्तके, कोश चांगले,
जुळुनि ओळिनें सर्व लागले.

२०

कलमयंत्र हें, ताव केंवि हो !
रसिकराय तो यावरी लिहो !
श्रुतिमनोहरें पद्य-नूपरें
सहजकाव्य तें ज्यांतुनी स्फुरे.

२१

सुखभरांत जें दुःखसागरीं,
परममंगलीं वा अमंगलीं,
बहु जनीं, तसें निर्जनीं वनीं,
किमपि दे निजानंद सन्मनीं.

२२

शिशु लहान जें काव्य चोखिती,
समजतीं मुलें नित्य वाचिती,
पुरुष, बायका, सर्व जाणती,
जरठ लोक जें काव्य वानिती. २३

सरसरम्य तें काव्य तूं लिहीं.
प्रसर,—कीर्तिची होय केलि ही !
जणुं सुगंध कीं गंधवाह ते,
यश तसें जर्गीं मीहि वाहतें. २४

मम मुखांतुनी शब्द जो निघे,
अमर होय तो, शाश्वतीं रिघे,
सुकविचा असे काव्यहेतु मी,
प्रिय जनास त्या दे चिरायु मी. २५

सकृप ज्या बघे कीर्ति मानवा
परम देह तो पावतो नवा;
जनमुखांतुनी जन्म पावुनी
विलसतो जर्गीं ह्या समावुनी. २६

प्रथमची तया आकृती दिसे,
किमपि शोभतें शील दिव्यसें;
सकल दोष ते पार्थिवांतलें
हरुनि देह तो तत्त्वसा खुले. २७

सहज थोरवी त्यांत येतसे,
क्षणिक ह्या जर्गीं देव तो वसे;
जनपरंपरा मान दे तया,
झटतसे तसे तेहि ष्हावया. २८

नृपति, शूर, वा दानशूर ते, बुध, गुणी, मुनी, शिष्ट, जाणते, जन मदर्थ हा सर्वही खपे, मम कृपेस जो—तो सदा जपे.	२९
हरिसही कित्ती कीर्ति—आवडी ! वरुनि घालितो कीर्तनीं उडी. परि अशीं करी दिव्य कीर्तनें, मजसि जीव तो प्राण मी म्हणें.	३०
कविसखाच तो कीर्ति शोभवी, भुवनिं कीर्तिनें शोभतो कवी; कुणिकडे वसो, तो असो कसा, सुरसभेंतला भाट हो जसा !	३१
बहु जनांचियें जीवनैक तो, बहु मनांचियें दर्पणैक तो, प्रकृत वस्तुचें शब्दचित्रही— कवि—ब्रलाढ्यसा राष्ट्रमित्रही.	३२
अज्ञुनि कां न ये तो असा सखा ? मजसि लागला ध्यास सारखा ! चतुरिके अगे ! पत्र घेउनि त्वरित जा, तथा देइं नेउनी.	३३
“ हिमगिरीवरी दिव्य मंदिरीं, “ तुज अपेक्षिते कीर्ति-सुंदरी; “ अससि तू कुठें ? पंख लावुनी “ मजसि भेट ये,— ये भरारुनी ! ”	३४

अप्रकाशित.

(द्रुतविलंबित)

(१)

विमल कीर्ति तुला बहु चाहते,
लिखित धाडुनि वाटहि पाहते,
म्हणुनि जाउनि भेट तिला सुखें,
तुज वरील, करीलहि कौतुकें.
निरवितें तरि जो तुज राजसा !
जपुनि ठेव निरोप हिरा जसा.
“ हृदय हें परकीय करूं नको;
सुखभरांत मला विसरूं नको. ”
हृदय जें उघडोनि निवेदिलें,
समगुणी मज तूं, तुज मीं दिलें;
दृढ अशा ममतेतुनि बांधिलें,
करुनि एक निरंतर सांधिलें;
उगम जेंवि रसाल अगा तसें,
प्रणयकोकिल ज्यांतुनि गातसे,—
हृदय तें तुजला मम जीवना !
वद कवे ! विकवेल यशोधना ?

(२)

विविध मांगलिकें मुख मंडिलें,
सवतिनें तुज त्या कुरवंडिलें,
करुनियां मजपासुनि वेगळा
सुमनहार समर्पियले गळां;
स्मितमुखी करुनी करसंगमा
तुजसवें जरि होय विहंगमा,
सुरवधूसम ती धवलाचलीं
तुजपुढें जरि सुंदर नाचली;
अमिनयें विनयें मन वेधिलें,
तुज तिनें रस भाव निवेदिले,
तरि त्या समयीं आयि कोमला !
विनवितें विसरुंच नको मला.

(३)

न हि कला शिकलें, न हि पंडिता,
न हि सुरूप न मी गुणमंडिता;
निवळ हा अनुराग रुचे तरी
स्मरसि कां रसिका ! मज अंतरीं ?
नसति गा अनुकूल मला धनें
नुमजती मज मोहनसाधनें;
प्रणयिनी जरि होय अकिंचना,
उचित ती करण्यास न वंचना.
मज वियोग घरांतुनि काढितो,
परि सुयोग पुन्हां तव ओढितो;

पद वदे कुणि जा, कुणि ये कशी !
 मग मना ! गमनास करूं कशी ?
 थबकलें;—वळुनि तुज पाहतें,
 नयनिं बाष्प उभें तंव राहतें;
 असुनि नेत्र निकोपहि आंधळे !
 प्रणय आठवुनी मन गोंधळे.
 मज नकोत सुपायस-भोजनें,
 मज नकोत महावसनें, धनें,
 मज नकोत सख्या ! मणिभूषणें,
 प्रणय दे प्रणयास्तव मी म्हणें.
 वळलें हीं वसनें जरि वांकळा,
 ' थिगळणें ' तरि हीं मज ये कळा;
 स्वतनु झांकिन, खाइन भाकरी,
 तरि वसेन तुझी तुझियां घरीं,
 त्यजुनि तूं मम भाकर—भात हा
 भुलसि पाहुनि साखरभात हा !
 तरि सुतृप्तचि जो विदुराघरीं,
 हरि हंसेल रुसेल तुझ्यावरी.
 संवगडी मम बाळपणांतला,
 सजण तूं मम ऐन पणांतला;
 घरधनी मम तूंच जनांतला,
 जिवलगा ! कलिजा विजनांतला.
 सुख असो, तुझियासह लागलें
 असुख तोहि सुखासम चांगलें !
 सजवितो विषही अमृतापरी,

किति अलोलिक संगम तो तरी !
 कविगुणांस विलोभुनि भेटलें.
 निज मनोभव भावहि पेटले;
 चमकुनी चपला घनलीन हो,
 बघुनि चंद्र तुफान नदीन हो.
 मिसळलीं श्वसनें श्वसनांसवें
 निथळलीं नयनीं नयनासवें;
 विलय घे मन एक दुज्या मनीं,
 खचित जी प्रणयांतिल उन्मनी;—
 कळुनि ती उभयांसहि आलिया,
 स्वपरभाव नितान्त निमालिया,
 अवलिया ! बघुनी धनवैभवं
 विसरशील मला ?—न हि संभवे !

(४)

करिल गा दिनसंगम ती निशा,
 अरुण होइल मावळती दिशा;
 बहु छटा नटतां अनुरंजना,
 झुलुक वारिल मंजुल विंझणा;
 निबिड आम्रतरुंतिल मोहरे,
 डंवरतील सुवासिक मोहरें;
 हृदयदीपक गोड रसायनें
 पिक अशीं निज गातिल गायनें;
 हितगुजें करिती वनदेवता,
 किलबिल-ध्वनि यापरि भासतां,

सुमलता करितां मृदु सिंजितें,
 भ्रमर गातिल तन्मधु गुंजितें;
 विलसतां रजनीमुख—तारका,
 विहसतां कुसुमाकर सारखा,
 मिरवितां नवपल्लव—चामरें
 ' वनसुधा ' जणुं गातिल ते झरे.

(५)

आयि निसर्ग—निषेवक गायका !
 अवसरास अशा सुखदायका
 सहज जाशिल तूं विहरावया
 उपवना पवनामृत ध्यावया.
 हिरवळी ? नहि सुंदर गालिचे !
 पसरले असतां मखमालिचे,
 थकुनि तूं बसलास तयांवरी,
 स्मर मळा रमलास तिथें तरी.

(६)

बहुविधें सुमनें किति वेंचिलीं !
 नहि जलें,—प्रणयें अभिषेचिलीं,
 किमपि गंध तदीय न सेवतां
 फुलविली तव म्यां अधिदेवता.
 जरि उपासियलें प्रभुला,—तुला,
 स्थल मनांत न देउनि किंतुला,
 न विसरे मज देव दयांबुधी,
 मग न तूं स्मरसी प्रणयांबुधी ?

कुसुमसृष्टिवरी तव आवडी,
किमपि देवपदीं तव आवडी,
प्रबल होय जिच्या सुमनोब्रलें,
स्मर तिला तुझिया सु—मनोब्रलें.

(७)

छलब्रलें मम संगम टाळिती
कर दुजे तुजला कवटाळिती,
रसिक मित्र तुला कुरवाळिती,
नयननीर सुखावह गाळिती;
मिळुनि यापरि सर्व सुहृज्जनें
तुज दिलीं जरि हर्षनिमज्जनें,
तरि तथा समयीं मम निर्मला !
स्मरण ठेव,—नको विसरूं मला.

(८)

करुनि गौरव थोर सभाजनीं,
विजयघोष तुझा घुमला जनीं;
तुजवरी बहुमान, असंभवे
वरसलीं जरि कांचनवैभवे;
तरि तथा समयीं अयि कोमला !
विनवितें विसरूंच नको मला.

(९)

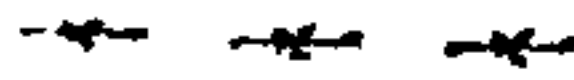
हिम—ऋतूंतिल खारट वादळें
पिकुनियां तरुचीं गळतां दळें,

तुज निमूटपणें पुशितील कीं
स्मरासि काय कवे ! तव ती सखी !
करपली विरहें झुरता मनीं
सुकुनि ती पिकली तरणेपणीं;
हळुहळू गळतां अमुच्यापरी,
तनु तिचें पडलें धरणीवरी !
गहिवरोनि तदा सहसा जवें,
दहिवरासम तीं तव आसवें.
उभवलीं, द्रवलीं, तरि त्यांमुळें
तव सखी परमा गतिला मिले.

प्रकाशन—‘ प्रीतीचे बोल ’

ह्या शिरोलेखाखालीं

मनोरंजन, जुलै १९२९

३०. गोदावरीचा उगम ७७७

(वेंचा—श्रीगोदागौरवांतील)

[चाल—श्रीशंकराचार्यकृत यमुनाष्टकाची ' अथि मधुरे ! मधुमोदविलासिनि ' इ.
किंवा ' दो दिवसांची तनु० इ. फटक्याची]

(१)

ब्रह्म किमपि जें अभंग, मंगल त्याचा तेजोनिधि नमुनी,
याज्ञवल्क्य, गुरु, पिताहि जो मम नमुनि असा शिवराम मुनी,
सु—मणिकर्णिका प्रणमुनि माता गातों गोदागौरव हा;
त्या गंगेमधिं रंगुनि कविते ! गंगा होउनि तूंहि वहा. १

अभिमतगमने ! न कल्पना तूं, कल्पलता मी तुज म्हणतों,
कीं उदरंभर दूर विदेशीं बहु दिन शिणतों, वणवणतों;
यास्तव मज त्या उष्ण, धुळीच्या गुजरार्थेंतुनि चट्सरशी
उचलुनि देवी ! ब्रह्मगिरीवरि गोदेसन्निध ठेव कशी ! २

काय नवल तरि ! जंव हें वदतों, बघतों डोळे उघडुनि मी,
अमृतानंदप्रवाहिनीच्या उभा असें तंव मी उगमीं !
ब्रह्मगिरी हा शिखरकरें मज बाहुलियापरि उंच धरी,
येथुनि जाते जणों दिगंतीं दृष्टि किती ही दूरवरी ! ३

उगमापासुनि मुखावधीच्या गंगौघासह गंगथडी
आवरणांतुनि चित्रपटापरि केली येथ जणों उघडी;

- दूर—निदर्शक यंत्रामधुनी स्वर्गगा ती विशद जशी,
तशीच येथुनि गोचर होते स्वकल्पनेनें ही मजशी; ४
- कोठवरी हा प्रसार ! सत्ता व्यापक ही किति दूरवरी !
थोर किति हें वैभव हीचें ! उदारता ही काय तरी !
मजला हीच्या वत्सलतेचें—भूतदयेचें गूढ पडे,
निमिषाचाहि न हिला विसांवा, संतत परहितकार्य घडे. ५
- हे गोदावरि ! विश्रुत ऐशा ब्रह्मगिरीच्या प्रिय तनये !
जगदाऽनंदन रघुनंदन ज्या तुजला वंदन करि विनये,
कैलासाच्या वृद्ध पतीनें वरिलें, त्रिजटेवरि धरिलें,
त्या तुज घालुनि ' लोटांगण ' मी होइल कां गे आदरिलें ? ६
- आदिकवि श्रीवाल्मीकींची शुचि रुचिरा ती सरस्वती
तव गौरवरव करोनि धांवे भूगोलावरि कीर्तिमती,
सुरस कथा तव कथुनि पुराणें गाती गोदे बहु महती,
भवभूतीची प्रतिभा दावी तुझी विभूती मूर्तिमती. ७
- ऐसे कोकिल गाती जेथें, तेथें ' कौ '- रव काय करूं ?
खुलवुं कशाला पलाश तेथें, फुलले जेथें देवतरूं ?
रसाल सेविति जनांपुढें त्या करवंदें मी काय धरूं ?
क्षीरोदधिच्या कांठीं वाहुनि मीठ-मिठागर काय करूं ? ८
- परि केवल हा दोष न माझा, अंगुलि फिरते तुझ्याकडे !
जननि ! मला पय पाजुनि दिधले स्वलनाचेही तूंच घडे.
तया पयानें स्फूर्ति जहाली, तेच घडे मी बडबडतों,
मी वक्ता, तू श्रोता ! न मला भान कशाचें वरकड तों. ९
- अंकावरिच्या अज्ञ शिशूचे प्रेमें स्वैरालाप जसे
परिसे माता, तसें न भारत, अठरा पर्वहि पर्वतसें !

अयि गोदे ! त्वत्प्रसाद व्हाया यत्न असे मम हा सगळा.
विशंक गातों, गोड नसेना, सद्गद आहे यास गळा !

१०

प्रगट्टुनि येथें मूर्तिमती तूं देशिल दर्शनलाभ जनां
तोंवरि माते ! करीत राहिन एक लयानें तव भजना;
भजनांहि मज ! बालवयींच्या सहजचि होतिल आठवणी;
हृदय विदारुनि दावुं कुणाला सुखासुखाच्या सांठवणी ?

११

(२)

मजभंवतीं जो अजगर ऐसा गाढ निजेला अचल दिसे,
ह्याला ' सह्य ' असें जन म्हणती; पूर्वीं हाच असह्य असे;
कारण, ह्याच्या शृगांवरुनी होतां शृंग-ध्वनि सहसा,
वीरश्रीनें पुलकित होई हा पंचानन काय जसा !

१२

घनघोषासम ' हरहर ' ऐसा हा जेव्हां रणघोष करी,
तेव्हां अंबर चरके वरतीं, धरा थरारुनि कंप धरी;
ज्या काळीं त्या गरनाळींतुनि बालरवीसम लाल असे
गोळे सुटती फुटती, तेव्हां ज्वालामुख हा ' सह्य ' नसे.

१३

येथें, तेथें, खालीं, वरतीं, खड्ग विजांसम चकचकले,
तेव्हां ह्यावरि कटाक्ष ठेवुनि थकले, चौकसही चकले;
शौर्य—जयश्रीयुत ह्यावरिचा दैव-दिवाकर नहि टळला,
केतुमुखीं तो आज म्हणावा गळला किंवा मावळला ?

१४

ज्यांवरि धडधड झडति नगारे, असे शतावधि गड पडले,
पडले नसतिल, असतिल कांहीं कालकरीं तरि सांपडले;
गोजिरवाणी ठाणीं, वाडे, विशाल किल्ले गर्भभरें
टोंचिति गगना, सर्व विखुरलीं गंधर्वांचीं जणुं नगरें.

१५

गोदावरीचा उगम

१३३

गतवैभव हा हताश होउनि पसरुनि कर—पद जणुं निजला;
हे सद्या ! घे झोंपचि आतां येते कींव तुझी मजला.
एकी रुसली, दुही धुमसली, अवयव पोटासह लढले,
सुविवेकाचें तुझें बिघडलें, सद्या ! —म्हणुनि असें घडलें !

१६

घटयंत्रासम सकलांनाही येते चढती वा पडती,
कां चढतीनें भृकुटि चढावी ? पडती व्हावी अवघड ती ?
कर्म जसें फल तसें, तयाचा भोक्ता ज्याचा तोच तरी.
कर्मापासुनि फलभोग तसा पश्चात्तापहि मुक्त करी.

१७

(३)

गंगाद्वारीं भजन

उलटुनि गेली मध्य—निशाही जीवन-कलह जर्गीं शमला,
जन निद्रावश गमतो सोऽहं—मंत्रें भारियलाच मला;
पान न हाले, शब्द निमाले, स्वानंदी जग मग्न दिसे,
तव भक्तीची ' भंग ' पिउनि मज गंगे ! ! भरलें स्फूर्ति—पिसें.

१८

भव-भट्टीमधिं तावुनि तावुनि विजनजलीं जें निववियलें,
मंत्रघनानें पिटुनि, ओढिलें विचार-जंत्रांतोनि बलें,
जें मन नामें कांचन त्याची सतार ही ख काय करी,—
“ जय संजीवनि जननि पयोदे श्रीगोदे ! भवताप हरीं. ”

१९

येथ शिवानें जटा फटाफट आपटुनी तुज वाहविली;
गोवधपापें अनुतापाकुल गौतमतनु अवगाहविली;
धन्य महात्मा ! आपण तरला, तारियलें जग निरंतरीं.
जय संजीवनि जननि पयोदे श्रीगोदे ! भवताप हरीं.

३०

गिरिशिखराहुनि जगदाधारा धारा ही तव अवतरते
छुम छुम झुमझुम जलकलरव हें नादब्रह्मच कीं नटतें ?
राहिन हे तव जलधारारव अवधाराया या शिखरीं,
ज्यु संजीवनि जननि पयोदे श्रीगोदे ! भवताप हरीं. २१

विमल विमल ! हें कसें तुझे जल, गंगे ! गंगाजलचि जसें;
सुंदर सुंदर ! वसुंधरेंतिल सुंदरतेचें सार दिसे.
किति सुखशीतल ! सत्संगासम आश्रिततनुमन गार करी,
भवजालांतहि बद्ध जनांच्या आणुनि देतें मोक्ष करीं. २२

मधुर मधुर गे ! अविकृत केवल दैवी प्रेमचि हें गळतें.
वैतरणीच्या उलटचि याची संतत गति जरि चंचळ ते.
पावन पावन गंगे ! तुजसम तीर्थमहात्म्य न भूमिवरी.
पुष्कर राजा म्हणवुनि लोकीं पूज्य विधी इतुकाच तरी. २३

जगताच्या इतिहासांतिल हें सत्याचें संशोधन कीं ?
कीं सृष्टींतिल पुराण तें हें ? स्मृतिचें हेंच निवेदन कीं ?
कीं हा संगम षडागमांचा ? कीं निगमांचें सार खरें ?
अनुपम ऐशा आत्मरसाचा हा अवतारचि कां न वरें ? २४

भूतांवरिचें तव वात्सल्यचि अमृतमिषें हें संभवलें,
द्रवलें चंद्रकलामृत, यांतचि शिवचरितामृत कालवलें;
त्रिगुणित ऐसें हें परमामृत पाजुनि तृष्णा दूर करी.
ज्यु संजीवनि जननि पयोदे श्रीगोदे ! भवताप हरीं २५

गिरिकंदरिं हा गंगाद्वारीं तव तीर्थाचा निधि जमला,
सन्निध ह्याच्या येतां भासे झाला चंदनलेप मला;
कर्पूरांजन ! नयन निवाले, सात्त्विक धारा अवतरती,
ह्या तव ममता—सुधाकरें जगुं चंद्रमणी हे पाझरती. २६

गोदावरीचा उगम

कुं...११

१३५

थंडावुनि ह्या थंडाईनें हांव भवाची उपशमली,
शुष्क सुखांची मृगतृष्णा ही राल—ज्वालेसम शमली;
शांत मनाला प्रसन्नता ये गंगे ! या तव जलापरी,
स्वानंदाच्या ठुमकति त्यावरि मनोज्ञ मंजुलशा लहरी !

२७

स्फटिक—शिलेच्या मंचावरतीं कोमल-किसलय-सुमशयनीं,
भूरंभेच्या परिरंभामार्धिं, धवल वसंतांतिल रजनी
अनुभविणाव्या अरे नरेन्द्रा ! विगलित कां तूं हिरमुसला ?
ही सुखशांती, नहि विषयान्तीं असतो विरसचि ठेवियला.

२८

सकल मलांचें भंजन कीं हें ! विकल मनांचें रंजन कीं !
विषयांधांचें अंजन कीं हें ! ज्ञानमधूच निरंजन कीं !
कीं संजीवन वैराग्याचें, शांतरसामृत खरोखरी !
ह्याचा एकहि कण प्याल्यावरि चर्चा मम यम काय करी ?

२९

हें मुक्तीचें केलिसरोवर यांतुनि हो रममाण मना !
जगदात्म्याचें निर्मल बिंबचि तूं प्रतिबिंब सजें सुजना !
परम सुखाचा डोह शरीरा ! मार बुडी तूं स्नान करीं.
जय् संजीवनि जननि पयोदे श्रीगोदे ! भवताप हरीं.

३०

ध्यानहि जरि तव पावन करितें, स्नान तरी वद काय करी ?
स्नान, पान, गुणगानहि केलें, देशिल फल मग काय तरी !
अधिकाचें फल अधिकाचि म्हणती, पण तें माझ्या ठेव करीं.
जय् संजीवनि जननि पयोदे श्रीगोदे ! भवताप हरीं.

३१

जन्मुनि तीरीं पिउनि तुझे पय न करिन तव गुणगौरव हा,
अधमपणास्तव चुकेल कां गे सांग मला तरि रौरव हा !
तव गुण गातां रमवुनि यमही झुलविन शब्दब्रह्म करीं,
जय् संजीवनि जननि पयोदे श्रीगोदे ! भवताप हरीं.

३२

शब्दब्रह्मीं जो कवि कसला, त्याला रौरव मग कसला ?
नित्यानंदें पूर्ण विकसला, परं ब्रह्मपदिं तो वसला.
परब्रह्मपदिं तुझ्या झय्यामधिं समरसला तो दुधापरी,
' पुनरपि जननं पुनरपि मरणं ' यांची ओळख तो न धरी.

३३

३१. हिरावाडी ३३३

“ Land of my sires, what mortal hand,
Can e'er untie the filial band,
That knits me to the rugged strand ?
Still, as I view each well-known scene,
Think what is now, and what hath been,
Seems as, to me, of all bereft,
Sole friends thy woods and streams were left;
And thus I love them better still,
Even in extremity of ill. ”

—*Sir Walter Scott.*

[चाल :— “ अथि मधुरे मधुमोदविलासिनि ” इ. आचार्यकृत यमुनाष्टकाची किंवा ‘ दो दिवसांची तनु ’ ह्या चालीवरहि म्हणतां येईल.]

हे नासिकच्या प्रिय स्थलांनो ! माझ्या आप्तसुहृज्जनहो,
निघवेना मज येथुनि परि हें अधिकाधिक मन खिन्न न हो,
म्हणुनि जियेनें धात्रीभावे अन्नप्राशन मज दिधलें,
जातो दर्शन तिचें कराया, प्रेम असूं द्या हो पहिलें.
बहु दिवसांनीं पाहुनि मजला हे निज माथे डोलविती,
बोलाविति मज कोकिल—शब्दे, आमंत्रण बहुमोल किती !
पसरुनि शाखाभुज मजला हे कवळाया किति उत्सुकले !
आलों आलों आम्रतरूनो ! पुसतो तुमचीं मी कुशलें.
अगणित पिंजळे मोहर तुमचे गुंगति भुंगे ज्यांभंवतीं,

रम्य छटांकित लोल फलांचे बहर मुदें मज नाचविती;
 विगलित ' शाका ' मिळतां गमला अमृतफलांचा लाभ मला,
 किति उल्हासें उतरुनि आंब्रे अविट सुरस तो सेवियला.
 हे मधुरे, हे सत्वमये, तूं अससि बरी ना रामफळी !
 सु-रसालांशीं मिळुनि मिसळुनी राहासि ना तूं त्यांजवळीं ?
 क्षेत्रपतीवरि छत्र असे तव, औदुंबर ! तें न हि ढळलें.
 अंजीरांचें वैभव तुझिया विपुल फळांतुनि आढळलें.
 आचाराचा अनुपम नमुना प्रतिदिवशीं तूं दाखविला,
 सुमधुर शरबत रसनज कविला निदाघकाळीं चाखविला,
 हे निंबोणी ! विहिरीमध्ये डोकावुनि गे तूं कसला
 सखोल करिसी विचार ? का तुज आंबट आंबा तो हंसला ?
 तुजला बघतां मनोव्यथेचीं ' कंटकशाल्ये बोथटलीं, '
 सन्निध येतां तनुवरि माझ्या ' मखमालीची लव वठली ' !
 खिन्न न होई, तव गुण वानिति आयुर्वेद-विशारद ते,
 एकाचि कंटकदोष तुझ्यांतिल सद्गुण करितिल गारद ते.
 गे विहिरी ! हे थारोळांनो ! चालति मोटा उभय थडी ?
 तीनहि तुकडे भिजती कां हो ? पाणी देतो कवण गडी ?
 घायाळांच्या घराकडे तों बघतां हें मुख हिरमुसलें,
 असति इथें जे, अनोळखी ते म्हणुनि तुम्हांला मीं पुसलें.
 पूर्वपरिस्थिति, परिचय माझा, आठवुनी कां बुचकळलां ?
 खिन्न निरुत्तर होउनि वसलां ? आशय तुमचा मज कळला.
 चढतीपडती, सुखदुःखें हीं आळोपाळी येति जर्गीं,
 खेद न मानुनि भेटा, बोला, जिवलग माझीं मज अवधीं.
 पान न गवसे फुलें—फुलें हीं, डवरुनि गेला कंचन हो !
 ह्या कुसुमांनीं न कळत सुंदर त्या कमलांचें वंचन हो.

वृष्टि फुलांची भूवरि, ह्यांची सजविति भाजी निज जन कीं,
अतिरेकानें मलयगिरीवर वनतो चंदन इंधन कीं !

हा एकुलता एकाचि हदगा बालवयीं दे थोर फुलें,
वरि उपरतिची पांडुरता, तरि आंत मजेचा रंग खुले;
नागफणींतुनि विष नसतां मृदु गंध, मरंदहि गोड किती !
आन्तर्गुण हे जाणुनि झुलती भृंग तयातें गौरविती.

न शेवगा हा केवळ देशी, सत्त्वगुणास्तव ' ह्रूसचा '
म्हणवित होता, परि म्हणणारा वामनराव नसे तुमचा !

शेंगांनो ! गुण असोनि, गुणिजन गुणज्ञ नसतां, जी कुदशा
भोगिति, आली आज तुम्हांला दुर्दैवानें ती विवशा.

गे बदरी ! मीं ह्याच ठिकाणीं मधुर फळें तव वेंचियलीं,
सेववलीं तीं सेवुनि माझ्या खेळगड्यांनाही दिधलीं.

रक्षक काकू उपवासास्तव वनवुनि ठेवी वोरकुटें
उपास पडती, कूट दिसेना, काकू आहे तीहि कुठें !

पुष्पकरंडक—जीर्णोद्यानाचि आज मला हें स्थल गमतें,
एके काळीं चैत्ररथाच्या करी मुलासम संभ्रम तें;

बहुपरिचे गुळ, गुळ्छबू, ते मुद्गर, झेंडू, जातिलता,
शेवंती त्या द्विविधा तुलसी, सुरम्यतेची संकुलता.

जें लघु नंदन राखुनि ' ह्याळू ' घरीं फुलांची रास करी,
हा हा ! वामन शिवरामांनो ! जमलें जंगल त्याजवरी !

ह्या वायूंतुनि वागति तुमचे प्राण यथोचित आदरुनी
त्यांतें, येतों येथिल ' तमसा ' तीरावरि मन शांतवुनी.

जनतेपासुनि अलिप्त येथें ' वाघाडीचा ' निर्झर हा

भिंगासम कीं सुजनमनासम दिसतो निर्मल केंवि पहा.
 उदकासरशा करवीरांच्या लवुनि डहाळ्या त्या तरती,
 लाल धवल त्या सुमगुच्छांतें सथ जलावरि अंथरती.
 बघुनि गमे कीं वनलक्ष्मीनें हें फुल-मंडळ मांडियलें,
 निज सख्याची भेट म्हणोनी जलदेवीला तें दिधलें;
 निर्झरिणी ! मी वालपणीं तव तीरीं रमलों, विसांवलों,
 डुंबुनि न्हालों, तव जल प्यालों, त्या लोभानें आकळिलों,
 ह्या एकान्तीं शांत जहालें मन, तुज वंदुनि मी परतें,
 गंगौघापरि लोभ तुझा जो, तोच असूं दे मजवरतें.
 वडिलोपार्जित वसुंधरे ! हे जिराइतांनो ! वंदितसें,
 तुमच्या अक्षें पोषियला जन तुम्हांस हा अभिनंदितसें;
 द्राक्षी, शाली, ऊंसहि भाज्या, खुरासणी, भुयमूग बहू,
 द्विदल, बाजरी बोरसम ती, पिकुनि झुले तो काय गहूं !
 गळति गुन्हाळें, गूळ बने जणुं केशरमिश्रित ती बरफी !
 अये रसाले ! किति तुज वानूं ? हृदयचि माझें मी अर्पीं.
 ह्या समयीं कवि लेंभे यांचा ' शेतकरी ' मज आठवतो,
 तो समदुःखी करुनि मला मम हृदयांतिल रस आठवतो !
 निज विरहाची कारणमाला,—नको उजळणी ती म्हणणें !
 विधिनें माझ्या भाळीं लिहिलें नव्हतें हें सुख अनुभवणें
 जे करिती वहिवाट, तयां दे हें सुख वैभव, मज नलगे !
 हे भृंगाक्षी ! हे मीनाक्षी ! परि ममतेनें यास बघे.
 विमल सुगंधी वायुमिषें दे मातृमुखी ! मज चुंबन दे !
 विहंगमांच्या गोड रवांनीं कविसंगें तूं गोड वदे.
 विमल अहेतुक अनुरागानें अंतर सारें विरघळलें,
 या समयीं तव मोल हिच्यांहुनि अमोल जें, मज तें कळलें.

मन रमलें, मी जाऊं अथवा येथचि राहूं ? सांग वरें !
चाळनि पुढती, बघतों मागें, नयनांतुनि हे झरति शरे.
प्रेम असूं दे लोभाहि ठेवीं, देवी पुनरपि भेट घडो !
यावत्जीवित निज ममतेची घडी कदापि न ही विघडो.

श्रीगोदागौरव— अप्रसिद्ध.

३२. पंचवटी व तपोवन ७७७

वाल्मीकींनीं जो सृष्टीचा अनुपम नमुना रंगविला,
तो पंचवटीप्रदेश हा कीं ? रमविल गोदे ! काय मला ?
येथें आणिक रामगिरीच्या रम्य समंतीं मी वसलों,
बहुविध मौजा नैसर्गिक सुख भोगुनि रमलों, मी हंसलों. १

परि तेव्हांचें सहज मनोरम तें स्थल साधें आज नसे,
प्रियजन अथवा त्या समयांचा येथें एक न ही गवसे,
सेतू, शाला, प्रासादासम भवनें मजल्यावरि मजले
धनवान्—यात्रिक—जनसंघांनीं हें स्थल आतां गजबजलें. २

ही शहराची, व्यवहाराची, संसाराची गजबज ना ?
पुरे पुरे. ही टाळुनि जातों तपोवनांतच मी भजना.
ह्या मार्गानें पंचवटीचें ऋषिकालीं तें रूप कसें
शोभत होतें, चित्र तयाचें दिसेल कांहीं अंधुकसें. ३

पंचवटींतिल अद्भुतरूपा, विराटदेही हे हनुमान् !
नमुनि तुला मी प्रार्थितसें कीं दावि मला तो श्रीभगवान्.
वरुनि सफेता सारविलेली कलिकालांतिल ही दुनिया
बदलुनि होइल त्या रामाचें राज्य कधीं रे परतुनियां ? ४

तें व्हाया बहु विलंब असला, किंवा नोहे फिरुनि कदा,
तरि तें जेथें असेल तेथें ने मज तूंच, हरी विपदा.

* * * *

हेंच तपोवन; ज्यांत हजारां वर्षे मुनिजन ते वसले,
तीव्र तपानें तनु झिजतां “ तत् त्वमसि ” असें यन्मनिं ठसलें.
पूर्णब्रह्म सनातन येथचि त्यांच्याकरितां अवतरलें,
राज्यपदातें, त्युजुनि सुखातें, ह्याच वर्नीं तें संचरलें. १

जलही राम, स्थलही रामचि, तृणतरुकाष्टाहि राम इथें,
निधि निक्षेपहि, अगुरेणूही वातावरणाहि रामचि तें;
त्रेतायुग मजभंवतिं विराजे, जें वसलें निष्काम इथें,
रंगुनि रामीं राम जहालें, आज दिसे अभिरामच तें ! २

अभ्यंतरिंचा प्रेम-उमाळा ह्या समयीं न हि साहवतो,
राम—जिह्वाळा बधुनि इथें तो प्रतिरन्ध्रांतुनि वाहवतो !
कस्तूरीच्या दिव्य सुगंधें भडकुनि मृगतनु जेंवि गळे,
तेंवि गळोनी शरीर माझे रामरसीं हें मन मिसळे. ३

आकाशाहुनि अफाट भरला चैतन्याचा सागर हा;
किति जीवात्मे झळझळती हे तरंग यांतिल मीन पहा !
पार्थिव देहावांचुनि सारे, हे वळखावे कवणपरी ?
वसिष्ठ, विश्वामित्र कुणाला दशरथ, जनक म्हणू शबरी ? ४

जगदभिरामा, आत्मारामा रामा ! माझे नमन तुला;
ह्या विभवाची, स्वानंदाची, करूं सुखाची केंवि तुला ?
पलख न लवतां भव्य दिव्यातें निरखी निश्चल बाल जसें,
कुंठित वेडें हें मन माझे वधतें रामा ! तुजसि तसें. ५

सत्ता, वैभव, मानमरातव, मायाममता आणि सुखें,
ह्यातें लोलुप मनं करोनी महाप्रयासें तीं विमुखें,
कष्टवुनी बहु तनुला करणें प्राप्त असे जें इहभुवनीं,
विंवि तयाचें त्वत्प्रिय कविला त्वांचि दिलें हें दाखवुनी. ६

हे परमात्मन् ! काया, वाचा, आणि मनास न जें गवसे,
तें तव वैभव हें विलसों दे दृष्टिसमोर अखंड असें,
अंती हा तव अंश तयांतचि लय पावों दे सत्वर तो,
संसाराच्या विपचारांमधि फिरुनि कधींहि न गा परतो !

७

प्रकाशन—मनोरंजन

मार्च १९२७

३३. टाकळी आणि ओढें १११

[वेंचा-गोदागौरवांतील. चाल-सदर.]

टाकळी : १११

दिव्योदधिच्या आखातासम ओघ कुठें हा जात असे !
स्वमनोनयनें अनुसरतां तो गोदेवरि हनुमान दिसे.
घालुनि कंथा, कुवडी, माळा, धरुनि उभेच समर्थ कवी.
रामजपाचा घोष तयांचा समंत भारुनि हा घुमवी. १

संसाराचें निगड-निबंधन तोडुनि आले टाकळिला.
हनुमानाच्या अनुग्रहानें रामहि यांनीं आकळिला.
हे दासाचे ' समर्थ ' झाले गोदातीरीं ह्या कुहरीं.
महायशाचा गंगौघासम उगम किती हा सान तरी ! २

शिवरायाचे राजगुरू हे, नृपनीती मनिं बिंबविली,
शिरें गडांचीं गगनाकडुनी हुंगवुनी तीं चुंबविलीं;
ह्यांच्या बोधांतिल ओजाचें तेज भवानीवरि चढलें,
दिपुनि हजारों गनीम पडले दिवान्ध होउनि वा दडले. ३

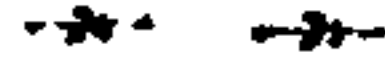
गाई, ब्राह्मण अशेष हिंदू वांचवुनी प्रतिपाळविले.
अधिराज्याचें सुछत्रचामर छत्रपतींवरि ढाळविलें;
जोहाराचें करुनि विसर्जन, योजिति नमनीं रामपदें
सर्व मनांला जागृत करिती सतेज यांचीं श्लोक-पदें. ४

अञ्जुनि मराठेशाहीमध्ये ' भगवा झेंडा ' जो विलसे,
निशाण यांच्या निःस्पृहतेचें वैराग्याचें तोच असे;
अटकेवरि जो फडकुनि आला, बखरींनीं बहु गौरविला,
श्रेय तयाचें या गोदेला किमपि असे ह्या टाकळिला. ५

स्वयशोदेहें जेथें तेथें स्वसंप्रदायांतुनि वसतां,
चाफळ येथें गुरो ! तसें ह्या टाकळगांवीं मज दिसतां;
राज्यविभव जरि मंद जहालें, पंथ तरी तो निज टिकला,
अञ्जुनि तयानें जे जन जाती त्यांचा राम असे विकला. ६

पथप्रवर्तक गुरो ! तुम्हांला वंदुनि मी पथ हा ऋमितों,
इकडुनि-तिकडुनि येईल राजा-राम विमानीं परतुनि तो !

प्रकाशन—मनोरंजन

३४. ओढें ७७७

श्रीमंतांच्या सरदाराचें ओढें गांव सुरम्य कसें !

जीवावांचुनि भूदेवीचें दिसतें सुंदर चित्र जसें.

घाट, पटांगण, देवायतनें, शेतें, राया, जनवसती,

सुविमल मंजुल वाहसि गोदे ! स्थान निरामय शांत किती !

१

पानिपताच्या घोर रणामधिं निज नृपनीती जरि चुकली,

प्रलय, पराभव, ऐकूनि मूर्च्छा येउनि राज-श्री झुकली,

तरि जयदेवी उभय चमूंचा बधुनि पराक्रम मनिं विरमे,

माळ कुणाला घाळूं कोडें तिचें तिला हें गूढ गमे.

२

जरि गिलच्यांनीं ओढुनि नेली, तरि अटकेवरि ती अटके;

वळुनि बघे तंव ये राघोबा नजर ' भरारी ' वरि न टिके.

त्यानें झंझानिल-वेगानें वरूर दुराणी घेरियला,

पानिपताचा मोबदला !—पण काय दिला हो काय दिला !

३

अशा रणांतुनि समशेरीचे हात जयांनीं गाजविले,

अरिच्या अपुल्या, रंगुनि रुधिरें स्वकीय देह विराजविले,

त्या वीरांतिल सु-रंगरावा ! शोभसि लालच तूं गहिरा,

वीर असो निज धर्मांतिल तूं धीरोदार सतेज हिरा.

४

श्रीरामाचें मंदिर जें तूं सर्वस्वावरि बांधियलें,
धार्मिकतेचें, उदारतेचें, त्यागाचें तें चिन्ह भलें.
स्मारक तें तव होय चिरंतन पंचवटीसम इहभुवनीं,
कळस तयाचा वधतां म्हणतो धन्य तुला मी माघवनीं.

५

प्रकाशन—मनोरंजन.

१९२७-२८

—*— *— *—

(भगिनी निवेदिता यांस दिलेला)

३५. आशीर्वाद ७७७

(स्रग्धरा)

मातेचें कोंवळें तें हृदय तुज असो पुष्पजातीसमान,
वीरेच्छा तूंत साजो जणुं घन-पटलीं वीज हो भासमान;
लीलेनें जी सुगंधी मृदु मधु लहरी वाहते दक्षिणेची,
चेतोवृत्ती करो ती तिजसम अमुच्या ह्या विशालेक्षणाची.
आर्यांच्या यज्ञकुंडीं शुचितर वसते शक्ति जी इंद्रजाली,
मुक्तज्वालावलीनें तुजमधुनि बधूं ती समाविष्ट झाली;
माला ही सद्गुणांच्या सुविविध गुणकें आणखीही गुणावी,
हीतें घालोनि कंठीं तव गुणमहती स्रग्धरे, तूं दुणावी.
प्राचीनात्मा कुणीही तुजसम विदुषी स्वमिंही पाहता ना,
तूं भावी हिंदुपुत्रा वरुनिच मिळवी हिंद देशांत माना;
पत्नी, दासी, सखी ह्या अधिकृति धरुनी तीन एकाच देहीं,
आर्ये ! सानंद नांदे शुचितर महिला श्रीमतांच्याच गेहीं.

.

३६. कवितेचीं विलासस्थलें ३३३

“ The Province of Poetry is to describe nature and passion. ”

—Dr. Johnson.

जेथें आम्रतरू शतावधि छताएसे नभा झांकिती,
गंधोद्गार परागही अरुणशा तन्मंजरी टाकिती;
भुंगे गुंगत संभ्रमें विचरती प्राशोनि आम्रासवा,
गाती जेथ ‘ कुहू कुहू ’ पिक असे वासंतिका वैभवा. १

* * *

जेथें पेटुनियां अरण्यवलय ज्वालावली चालती,
ग्रीष्मार्क प्रखराग्निचे कण जणों ओतीतसे खालतीं;
ऐसा ताप, असह्य धूम करितां प्राणावरोध, त्वरें
जेथें दीन कुरंग ते भडकले चोहींकडे घाबरे. २

* * *

जेथें दारुण मेघसंघ सहसा संध्यानिलें आणिले,
मेघांनीं जलधीस, त्या जलधिनें मेघांसही न्हाणिलें;
घो घो घोष सरोष सागर करी, पाषाणराशींवरी
त्याचे स्थूल तरंग भंगति महा शैलप्रपातापरी.

त्या लाटा फुटतां तुषार उडती त्यांचे सहस्रावधी,
धारापात मिळे तयांत चमके विद्युल्लताही मधीं,

कवितेचीं विलासस्थलें

१५१

कुं...१२

त्या तेजें जलबिंदु ते झळकती नक्षत्रपातापरी,
भासे वासव हा हिरेच रिचवी कीं काय रत्नाकरीं.

३

* * *

जेथें पुष्पितसे कुळंबहि कुडे आर्द्रानिलें डोलती,
टाहो फोडुनि आग्रहें जणुं शिखी ' या हो ! ' घना बोलती;
ठाणें गर्वभरेंच पर्वतशिरीं जें मेघसंधें दिलें,
धो धो वर्षुनि गर्जुनी गडगडा पाषाणही भेदिले.
नाना जाति घनाभिषिक्त हिरव्यागार प्रसन्नौषधी
जेथें झांकिति सर्व पर्वत, अशा प्रच्छन्न शैलामधीं
वेगें स्थूल जलौघ वाहुनि कड्याखालीं उड्या टाकित्ती,
झंझानें जल बाष्पसें पसरुनी खोरें दरे झांकित्ती.

४

* * *

जेथें लागुनि राहिलें तृण नवें सर्वत्र पाचेपरी,
जागोजाग अखंड वाहति झरे संशुद्ध काचेपरी;
जेथें भूवरि टेंकलें चहुंकडे अभांकिताकाश तें,
खिलारें, कळप, स्वतंत्र चरती, वेणू जिथें वाजते.

५

* * *

जेथें आर्द्र वनस्थलीवरि तृणें नानाविधें माजलीं,
शाईतें नभ वर्षितें, झळकती खद्योत तारावली;
जेथें दृश्य अदृश्य होय सहसा ज्वाला पिशाचीपरी.
नादें सर्व दिशा प्रकंपित करी तो रौद्रसा केसरी.

६

* * *

जेथें दिव्य शरत्प्रभातसमयीं मंदानिलें हालती
आंबेमोहर कीं कम्बोद लवुनी शालीभरें खालतीं;

भोंतीं संचरती सुंगधलहरी, माशाहि सीत्कारिती,
'री री' शेतकरी करी, गडगडी—मोटा पयें ओतिती.

७

* * *

जेथें शांतहि कांत नीलमणिसें कासार तें शोभलें,
तारामंडल शारदेन्दुसह तें ज्याच्यामधीं विंबलें;
भासे कीं वनदेवतेस शरदे हीं भेट रत्नें दिलीं,
देवीनें शरदुत्सवार्थ अथवा झाकीच कीं रेखिली.

८

* * *

जेथें सर्व दिशांस बाष्प भरलें, पाहोनि वाटे मला,
विश्वाला करण्यास काय दुलई कापूस हा पिंजला ?
केला दूर अहो यदा निजकरें कापूस तो भास्करें,
त्यांतोनी दंवरूप तों विखुरले देवेन्द्र याचे हिरे !

९

[वैतालीय छंद.]

विरही जन आपुली सखी
स्मरुनी तो म्हणतो तिला जिथें :—
सदये हृदयेश्वरी ! किती
किति सोसूं तरि गे वियोग हा !
तनु हें विरहानलीं जळे
मन चिंतादहनांत आहळे;
वणवाच जिवास लागला
सुख कोठेंहि न राहिलें मला !
सखि मोहनबाग, बंगला,
तुजवांचोनि उदास, ओस हा !

कवितेचीं विलासस्थलें

१५३

कसल्या उपभोग,—आवडी
जरि माझी जवळी न आवडी !
रडतों दिनरात्र मी सये !
कधिं गे तूं मज भेटशील ? ये !
विषही अमृतासमान हो
असतां दैव सहाय देवही !

कट्टु हाच वियोग पालटो
तव योगांत सदैव योगिनी !
मधुरे ! मुखचंद्र गोड तो . .
उगवूं दे, कधिं गे दिसेल तो ?
नयनें हरिणीचसारखीं
कधिं गे तीं बघतील सारखीं ?
वद ये मृदु मंजु कोकिले !
चतुरे, तूं सुगरीण गे कशी !
घरटें सजवूं सुखें रहा;
प्रणयाला प्रणयास दे, पहा.
उटजांतिल दीप तूंच. ये,
मम जीवा शिवलीन हो स्वयें.

१०

* * *

एकांतीं प्रिय कांतचित्र धरुनी सारंगनेत्रा जिथें
प्रेमानें मुख त्यांतलें निरखुनी ती सारखी चुंबिते;
तो साक्षात् पति आरशांत दिसला, हांसेच मागें उभा !
मारोनी सकटाक्ष गोड मुरका गेली विजेची प्रभा !

११

* * *

कोणी एक सुशिक्षिता, नववया, रूपें गुणें मोहिनी
 भार्या सुंदर बंगल्यांत रमली कादंबरी-वाचनीं;
 आला कांत हळूच मागुनि तिथें डोळे तिचे झांकुनी
 स्त्रीशब्दांतचि तो तिला नट म्हणे ' मी कोण ? ध्या जिंकुनी ! '
 तीं नावें कथिते अनेक सखिचीं; ' नाहीं ' म्हणे तो हंसे.
 हो हो वन्सच ! ' रिस्ट वॉच ' तुमचें हें ' सील; ' नाहीं कसें !
 आहां वन्सच, वन्स हो ! ठरविते ती चांचपोनी तया,
 कां मीं ओळखिलें कसें ? ' तिजसि ती लागे फुशारावया.
 डोळे सोडुनि तों नटें चटदिशीं ती स्त्री समालिंगिणी !
 तें पाहोनि चपापली ' अग बई हें कोण ? ' आश्चर्यली.
 वारंवारचि ' वन्समोर ! ' म्हणुनी तो चुंबनें घेतसे,
 मावेना मग बंगल्यांत पिकलें जें जोडप्याचें हंसें.

१२

* * *

जेथें सागरसा समाज भरला, वाचस्पती मोहरा
 कर्ण्यातोनि पुकारितो, " स्वजनहो ! या सज्ज व्हा संगरा.
 खेळे रक्त नसानसांत अमुच्या ह्या हिंदमातेंतलें.
 गीतेचे अमृतासमान घुटके आम्हीं सदा घेतले.

जरीनी पटका अजिंक्य भगवा झेंडा स्मरा हो स्मरा !
 नेता, छत्रपति, स्वराज्यजनिता, राजा शिवाजी स्मरा !
 वंदा हिंद सुमातरं, जमुनिया सारे चला, व्हा पुढें !
 आहे ठेवियलें स्वराज्य-फल ह्या यत्नांपुढें रोकडें."

१३

* * *

जेथें सर्व विपक्षवीरहृदयें पृथ्वीपरी भेदिता,
 मार्तंडावरि आदळोनि सगळें ब्रह्मांड हेलविता,

कवितेचीं विलासस्थलें

१५५

ऐसा घोष करोनि, घोर समरीं तो वीर शत्रूवरी
उल्कातुल्य पडे; प्रकोपदहनीं लीन स्वदेहा करी.

१४

* * *

जेथें वीर बलाढ्य शस्त्रधर ते निःशस्त्र बंधूवरी
क्रूर श्वापदसे तुटोनि पडती, कीं वन्य मारेकरी,
तेव्हां उन्नत धर्मतत्त्व, म्हणती ज्याला 'तितिक्षा' असें,
त्याचें गाढ अभेद्यसें कवच तें अंगांत ज्याच्या असे,

ऐसें बांधव धर्मवीर अमुचे तो मारही सोशित्ती,
ध्येयातें अनुलक्षुनी प्रगतिला जे शांतिनें ठेवित्ती;
जेथें अप्रतिकार वर्तन असें लोकोत्तरांचें घडे.

जेथें जयजयकार गर्जति, जिथें होती फुलांचे सडे.

१५

* * *

काळानें तनु वांकली, सकलही अंगास आली जरा,
दुःखांचा नयनांमधोनि झरतो वाटे उन्हाळा झरा,
चर्या खेदभरें, वयें उतरली, माथा रुपेरी दिसे;
म्हातारी निज दंड टेकित अशी कारागृहीं येतसे.

“ बाबांनो ! ” करुणस्वरेंच म्हणते काराधिकार्यांस, “ रे
पाहूं द्या मज, भेटवा कुणितरि माझीं मला वांसरें !
सारे थोर, निरापराध, शिणती माझी दशा पाहुनी
देवा ! दे मजला सुखें मरण दे ह्या पारतंत्र्याहुनी ! ”

* * *

जेथें सिंधुतरंग एक सहसा पेटोनिया लोंगली
लाखोंही लहरी जणों उजळल्या विद्युत्प्रदीपावली !

१५६

कुंजकूजन

सूर्येन्दू नसतां असा तळपुनी तो अंबुधी राडिला;
सृष्टीचा—प्रभुचा—अगाध महिमा हा विस्मयें पाहिला.

१७

* * *

जेथें विठ्ठल भक्तसंग्र जमले श्रीचंद्रभागातटीं,
जेथें विठ्ठल विठ्ठल ध्वनि निघे टाळांचिया संपुटीं;
जेथें विठ्ठल हाच घोष घुमला संघा—मृदंगातुनीं,
आहे विठ्ठल हाचि एक अवघा सर्वत्रही व्यापुनी

१८

* * *

रत्नाकरा ! नव मनोहर पाडसा रे
त्राळा ! तुझें करिति कौतुक लोक सारे.
पाहोनि रूप गुण सुंदर मींहि धालों;
खाऊ तुला म्हणुनि घेउनि आज्ञाः आलों.
ये भेट ये कडकडोनि किशोरकाः तूं !
आधीं मुका मधुर ! नंतर घेइं खा तूं—
मेवा परोपरि असा, तुज आवडेल.
माझें तुला स्मरण याचमुळें घडेल.

१९

* * *

शब्दब्रह्मचि अंतरिक्षसम तें, सीमा तयाला नसे.
जागोजाग विलास त्यांतुनि तुझा नानापरी होतसे.
येथें शक्य नसे परी उतरणें तीं सर्व रम्य स्थलें.
कांहींचे जनरंजनार्थ कविते ! आलेख्य हे लेखिले.

२०

प्रकाशन—रत्नाकर

—* —* —*

कवितेचीं विलासस्थलें

१५७

३७. गृहिणीचे डोळे १११

[कोणी एक रसिक विद्वद्वर्य आपल्या सुशिक्षित गृहिणीसमागमें एकान्तांत बसले असतां गृहिणीच्या डोळ्यांशीं त्यांच्या दृष्टीची एकतानता झाली. तेव्हां त्यांच्या सौंदर्यानें खूष होऊन लाडकीस म्हणतात— “ काय सांगूं ! तुझे हे डोळे किनई—”]

(चाल—उघडिं नयन रम्य उषा० इ०)

मधुर मधुर हेच झरे प्रेम-जीवनाचे
बघुनि यांस हर्षभरें रसिक जीव नाचे ! ॥ ध्रुव० ॥

पुष्करिणी ? कीं हरिणी ?

गुरुशुक्रान्वित रजनी ?

नृत्य असें नित्य मनीं

होय कल्पनांचें.

१

श्रीयुत मुखकमल कसें

खुल्लुनि हंसे गुलगुलसें !

यावरि हे झुलति जसे

भृंग मधुवनाचे.

२

हे विनयें खालवले

अमृतभरें वा लवले

बघुनि यांस आठवले

पुंज नव घनांचे.

३

अन्नजलीं रुचि भरिती
संतर्पण आचरिती
गृहमेघांतुनि करिती
साह्य इंधनाचें. ४

परवशता भरुनि उरे
छळिति दैत्य; हाल बुरे
तरि कारागृहचि बरें
नयन—बंधनाचें. ५

यांचे मृदु विभ्रम ते
किति सुललित ! मन रमतें.
हेंच मला सुख गमतें
नंदना वनाचें. ६

झगझगतें तेज कसें !
दिव्य जवाहीर असे !
फळफळलें दैव दिसे
आज ह्या जनाचें ! ७

पूर्ण चंद्र उगवुनियां
चंदेरी करि दुनिया
भिडति हे चकोर तथा
कांतलोचनांचे. ८

कांतिसुधा मजवरते
हिमगंगा अवतरते
अनुलेपन ही करिते
मलयचंदनाचें. ९

सुधवल हे किरण कसे ?
चांदीचे शरचि जसे !
झरति सखे यांसरसे

चंद्रमाणि मनाचे.

१०

जनदृष्ट्या सधन न मी
परितोषा काय कमी ?
दृष्टिच ही मानिन मी

कवंच कांचनाचें !

११

धमक चमक नित्य नवी
आणुनि ही मन जमवी.
संजीवन म्हणाति कवी

हीच जीवनाचें.

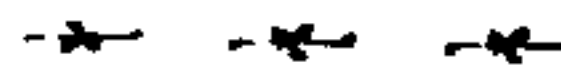
१२

मीनाक्षी ! हे महिले !
स्थान तुझें ये पहिलें;
बक्षिस हें म्हणुनि दिलें

सदभिनंदनाचें.

१३

प्रकाशन—पारिजात.

३८. इंद्राचें स्तोत्र ७७७

हे इंद्र ! गौरव तुझा, त्वदुपासना ही
ह्या भारतामधुनि संप्रति होत नाही.
ती आमुच्या ऋषिवरांतुनि वेदकालीं.
ऋक्—सामगायन करोनि अपार झाली. १

ज्याच्या कृपेंकरुनि हे जन अन्न—पानें
सेवोनि तृप्त असती वसती सुखानें,
त्यालाच ते विसरले ! स्वसुधारणा ही
मी आरशांत बघतो विपरीत कांहीं ! २

पूर्वेस होउनि पराङ्मुख पूर्वदेवा,
प्रत्यङ्मुखास भजतात अपूर्व देवा !
जो अस्त तो उदय मानियला जनांनीं,
त्यानें किती अहित हो निज मानहानी ! ३

ज्याचे उदार सरदार थवे घनांचे,
विद्युल्लता जयपताक सवेग नाचे,
ज्याचा प्रचंड रणदुंदुभि गर्जना ही
साऱ्या जगास हलवोनि घुमोनि राही. ४

‘ या हो ! ’ असा करुनि एकच उंच टाहो
ज्याचें मयूर रणशिंंग पुकारिता हो,

ज्याचें विशाल धनु सुंदर सात रंगी,
ग्रीष्मासवें करितसे रण जो प्रसंगी. ५

प्राची दिशापति नियामक पावसाचा,
तो इंद्रदेव, जगजीवन तोच साचा.
वंद्यांस वंद्य, अधिदेव नमूं तयाला;
भावं भजूं करुनि तद्गुणगौरवाला. ६

यज्ञांत आहुति जया पहिलीच आहे,
जो तृप्त होउनि तिनें मग वर्षताहे,
धारा असंख्य अभिषेकुनि तो रुपेरी,
त्यांतून मौक्तिक हिरे जणुं काय पेरी. ७

गारा कधीं वरसतो, किती दिव्य नूर !
इंद्रा ! खरोखरच ते तव कोहिनूर !
झाडें, लता, गवत, यांवरि सर्व मोतीं !
दैवीच संपत, अगाध नमो नमो ती ! ८

देशांतुनी तव कृपेंच सुभिक्ष साजे,
श्रीमंत लोक बनतात तसेच राजे;
उत्साह जीव धरिती नवजीवनानें,
सानंद सर्व असती तनु—वाङ्मनानें. ९

सौंदर्यदेव तरि तूंचि सुरेन्द्रनाथा !
जें रम्य सुंदर दिसे भुवनीं पहातां,
त्यांतून अंश तव ह्या गुणवैभवाचा
थोडाबहुत असतो असतोच साचा. १०

इंद्रा ! तुझे भुवन, मंदिर वैजयंत,
आराम नंदनवनासम शोभिवंत,

त्यांतिल कल्पतरु, बहुरि देवरामा, सौंदर्यसार सगळेंच अतर्क्य आम्हां !	११
हे मेघनाथ ! तव सुंदर मेघमाला स्वप्नापरी दिसुनि भावळल्या अम्हांला; तत्रापि आकलन त्या करुनी मनांनीं स्नेहाळ रंगविल्या किति रोमनांनीं.	१२
आतां कलानिपुण जे बनले फिरंगी, तद्बिंब ते उतरिती जलतैलरंगीं. कोणा सभोवतिं सतेज सुवर्णरेखा, आकार रंग किति रम्य छटा अनेका !	१३
छायाप्रकाशकृत संकर काय नामी ! हें रूपवैभव तुझें किति वानुं गा मी ! पाश्चात्य हे जन अपूर्वच रंगवीती पौर्वात्यवैभव, अम्हां किति लाजवीती !	१४
लाभे प्रसाद तव थोरच अर्जुनाला, तो भारतांत नरवीर अजिंक्य झाला. होसी त्यास समरीं हरि ! वांचवीता. त्याकारणेंच जन लाभति दिव्य ' गीता. '	१५
सौंदर्य, शौर्य, जय, तेज तसेंच त्याचें संधान सर्वच अलौकिक जाणत्याचें ! आम्हांस लेश तरि त्यांतिल दे उदारा ! आधार तूंच पतितांस अम्हांस सारा.	१६
ते यज्ञयाग शतशें अमुचे स्मरावे, ऋक्सामगायन मनोरम आठवावें;	

तूं आमुची जपतपादि उपासना ती
ध्यानांत आणुनि कृपा कर, ही विनंती. १७

ये, धांव पाव सदया ! समयास या तूं ;
हे लोकपाल ! पुरवीं तव आर्यहेतू ,
आहोंत आज सगळेच अनार्यदास.
नेवो अम्हां तव कृपा अमुच्या पदास. १८

प्रकाशन—नवजीवन
एप्रिल, १९३४

—*—*—*

३९. मानसपूजा ७७७

झुले जो झुला रम्य रत्नाकराचा
गमे सोहळा तो तुझ्या आसनाचा.
विराजे प्रभो ! त्यावरी तूं कृपातू.
तुला भक्तिनें मंगल स्नान घातूं. १

सुगंधीच निष्कर्ष हे भावनांचे,
मनाचें नव्हे तैल हें चंदनाचें;
अगा शब्द, साहित्य, सत्कल्पना, मी
म्हणे अर्गजा हे मसालेच नामी. २

तुला सन्मती ही करी मर्दवातें,
करी त्यासवें प्रेम-संवर्धनातें;
झडे गर्जना लागली एक धार,
असे हाच मंत्राभिषेकप्रकार. ३

महावात भिन्ना दिशांचे सुरेशा !
पुशीती तुला; हाच शागीर्दपेशा.
शरत्कालचा जो दिनारंभ त्यानें
तुझा झांकिला देह पीतांबरानें. ४

उषा दे तुला केशरी दिव्य शेला;
बघोनी हंसूं काय आलें दिशेला !
उदेला दिगंतास अर्धाशुमाली
किरीट प्रभो ! हाच मानोनि घालीं. ५

सुगंधी मळे काश्मिरीं केशराचे
उमें गंध तें साजतें श्रीधराचें.
खुले त्यांत कृष्णागरूची सु-रेखा,
टिळा शांतिचीं श्याम चिन्हेंच देखा ! ६

पिठासारखे केतकींचे पराग
तुझे कल्पितों तेच मी अंगराग.
सहस्रावधी बिंदु ताजे दंवाचे
जवाहीर हें माझिया माधवाचें ! ७.

किती लक्षुं मी ' लक्षुमीकांत ! ' आतां ?
तुला दृष्ट लागेल नाथा ! पहातां
तुझे वेड राधेपरी अंतरींचें
हरी ! हार हे तूलसी-मंजरीचे. ८

मनें धांवुनी, जाउनी लांब लांब,
तुला आणिले काश्मिरी हे गुलाब.
प्रफुल्लारविंदेंच हीं मानसाचीं
मुनींच्या जणों वैभवें मानसांचीं ! ९

तशीं पुष्करांतोनि ताजीं फुलेलीं
अशीं पुष्करेंही पहा आणियेलीं.
कनोजांतली जातिवंता चमेली
हिनें पुष्पराजांवरी मात केली. १०

अबूच्या पहाडांतला सोनचांपा
कसा शुभ्र हा त्र्यंबकांतील चांपा !
प्रभो ! केतकी हीच गोदातटींची;
धुमे घमघमे कीर्ति ह्या गोरटीची. ११

बगीच्यांतल्या सर्वही संकुलांनो,
प्रभूच्या मुलांनो, चला या फुलांनो !
तुम्हांवांचुनी सांगता पूजनाची
घडेना समाधान शांती मनाची. १२

करा आज ' फुलडौल ' लोकाभिरामा,
तुम्ही दाखवा स्वर्ग येथेंच आम्हां.
मनाच्या मृगाचा मदोन्माद—गंध
विवेकानलीं तो जळे धूप मंद. १३

तुझ्या * भक्तीची ज्योत तेजाळ नामी
प्रभो ! दीप ओवाळितों हा तुला मी. १४

नवीं काव्य—सूक्तेंच पक्कानराशी
करोनि तुला वाढिल्या श्रीधरासी.
पहा सेवुनी नाथ ! हे ठाव ताजे;
तुझा तोष तो मोक्ष कैवल्य माझें ! १५

अगा रमेच्या विमलान्तरंगा !
घे निर्मला ही मम भावगंगा.
सरस्वतीचे रस-रंग नाथा !
देतों विडे हे तुज रंगनाथा. १६

रंगोनि कैसें मुख लाल झालें !
हें प्रेम माझें उदयासि आलें.
संतुष्ट जो हा स्वमनीं सदाही
भांडार त्याचें तव दक्षिणा ही. १७

* १४ व्या श्लोकाचे दोनच चरण आहेत. या श्लोकाची रचना अपूर्ण आहे.

संशुष्क राळेसम वासनांचा बंबाळ कापूर जळेच साचा. मी दौड घेतों चरितार्थ धांवा, प्रदाक्षिणा ह्या तव वासुदेवा !	१८
ज्या भाषणांनीं व्यवहार चाले, सन्मित्र होती जनही रिझाले, स्तोत्रेंच तीं सर्व रमाधवाची, वा सच्चिदानंद उमाधवाची	१९
मी कर्म जें जें करितों सदाही कीं स्वस्थ वैसें करितां न कांहीं आराधना ती मम माधवाची, वा सच्चिदानंद उमाधवाची.	२०
न जाणतां जे अपराध झाले, प्रमाद जे मीं समजोनि केले, क्षमा करी ते सगळे दयाळा; घाली कृपेच्या कवचास याला.	२१
दे वा न दे भंगुर संपदांसी; अक्षय्य ठेवीं तुझिया पदाशीं. ह्याहूनि मागों वर काय आतां ? हा वाहिलाहे तुज नाथ ! माथा.	२२

बडोदे, १-५-३५

काव्यपरिचयात्मक टीपा

१. कोकिल :—ह्या कवितेंत कोकिलाच्या पंचमालापांनीं आश्चर्यचकित होऊन कवीनें त्याच्या नैसर्गिक गुणांपुढें रूपसौंदर्याच्या प्रतिष्ठेची गौणता ध्वनित केली आहे. छापून प्रसिद्ध झालेली चंद्रशेखरांची ही पहिली कविता होय.
२. इतिहास :—इतिहास हा मूर्तिमंत पुराणपुरुष कवीपुढें आविर्भूत होऊन त्याचें मन शृंगारिक वाङ्मयापासून परावृत्त करून तें ऐतिहासिक थोर पुरुषांच्या चरित्रांकडे वळवीत आहे. या काव्यांत इतिहासाचें महत्त्व ध्वनित करून, तरुण पिढींत स्वदेशप्रीति, स्वातंत्र्यप्रेम इ. भावनांची जोपासना करणारें एक प्रभावी साधन म्हणून इतिहासाची प्रशंसाहि केली आहे.
३. विपर्यास :—इ. स. १८९६ सालीं पुण्यासारख्या महाराष्ट्र-राजधानीची व आरोग्यभुवनाची प्लेगनें जी दुर्दशा उडविली तिचें वर्णन या काव्यांत आहे. या वर्णनांत पुणें शहराच्या पूर्वीच्या सुस्थितीचें आणि प्लेगामुळें उडालेल्या दुर्दशेचें तुलनात्मक शब्दचित्र आहे. दुःस्थितीबद्दल सहानुभूतीनें दिलगिरी व्यक्त केली आहे.
श्लो० १७ अशुभा शुभांची = अमंगल; गोंवऱ्यांची. शुभा = गोंवरी; यज्ञांतील पारिभाषिक शब्द.
४. मानिनी :—हें काव्य शेक्सपिअरच्या “ A wife's duty ” या काव्याचें सोज्ज्वल भाषांतर आहे. यांत त्या महाकवीच्या अधिकारयुक्त

वाणीने गर्विष्ठ स्त्रियांची कानउघाडणी करून त्यांचे पति त्यांच्या सुखासाठी किती जिवापाड परिश्रम करतात ह्याची त्यांस जाणीव करून दिली आहे. शेवटी त्यांनी आपल्यासाठी अहोरात्र खपणाऱ्या पतीशी किती आदरयुक्त व प्रेमळ वागणूक ठेविली पाहिजे ते ध्वनित केले आहे. काव्य ओजस्वी झाले आहे.

आनृण्य = उपकारांची फेड.

५. स्वदेशप्रीति :- हे काव्य सर वॉल्टर स्कॉटच्या जाज्वल्य देशाभिमान व्यक्त करणाऱ्या प्रसिद्ध इंग्रजी काव्याचे भाषांतर आहे. मूळ इंग्रजी काव्याच्या पहिल्या ओळी आरंभी दिल्या आहेत, त्यावरून मूळ काव्यांतील ओज भाषांतरांत आणण्याचा केलेला प्रयत्न लक्षांत येईल.

६. दत्तवियोग :- कै. कविवर्य दत्तात्रय कोंडो घाटे हे चंद्रशेखरांचे परम-स्नेही होते. या दोघा कविमित्रांनी कवितादेवीच्या उपासनेत बडोद्यास कांहीं काळ अखंडपणे एकमेकांच्या सहवासांत घालविला. दत्तकवि बडोदे येथे अधिकाराच्या जागेवर असतां ऐन तारुण्यांत एकाएकी निधन पावले. त्यांच्या मृत्यूवर हे शोकगीत रचण्यांत आले आहे. दत्तकवीची कविता “ दत्तांची कविता ” या नावाने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध आहे. दत्तांच्या कांहीं लोकप्रिय काव्यांचा या शोकगीतांत उल्लेख केला आहे (श्लोक १८ पाहा). कै. दत्तकवि हे महाराष्ट्रांतील साहित्य व शिक्षण-क्षेत्रांतील नामवंत श्री० विठ्ठलराव घाटे यांचे वडील होत.

श्लो. १०—मोह ‘ तंद्रा मोहः प्रलापश्च ’ इ० वैद्यकांतील विषमज्वराच्या लक्षणांस अनुलक्षून हा मोह शब्द येथे योजिला आहे.

दत्तकवींचे व्यक्तित्व व काव्यगुण या शोकगीतांत वर्णिले आहेत. ‘ दत्तांची कविता ’ या काव्यसंग्रहास चंद्रशेखरांनी प्रस्तावना लिहिली आहे.

७. घनाभिनन्दन :- विक्रम संवत् १९५६ साली (सुमारे ६६ वर्षापूर्वी) गुजरात प्रांतांत दुष्काळाने मोठा प्रलय केला. त्याच्या अखेरीस मेघागमन होऊन पर्जन्याचे सुचिन्ह दिसतांच कवीने मोठ्या उत्कंठेने त्याचे या काव्यांत आवाहन केले आहे. गेलेले कठीण दिवस आणि भावी सुदिनांची आशा यांच्या संगमाचे सरसरमणीय चित्र या काव्यांत

आढळतें. दुष्काळानें उडविलेल्या दुर्दशेचें काव्यांतील वर्णन हृदयद्रावक आहे. मुंबई विद्यापीठाच्या प्रवेशपरीक्षेसाठीं तयार करण्यांत आलेल्या मराठीच्या पाठ्यपुस्तकांत हें काव्य समाविष्ट करण्यांत आलेलें होतें, त्यामुळें तें विद्यार्थीवर्गाच्या परिचयाचें आहे.

८. **माधवनिधन** :—न्या. रानडे यांच्या मृत्यूची बातमी बडोद्याच्या 'सयाजीविजय' वृत्तपत्राच्या कचेरींत तारेनें आली. त्या वेळीं अल्पावधींत हें शोकगीत रचून सयाजीविजयांत प्रसिद्ध करण्यांत आलें. यांतील विचार व भाषासरणी प्रसंगोचित आहे.

९. **कविसंदेश**—:—हा संदेश पुणें येथें कै. विष्णु मोरेश्वर महाजनी यांच्या अध्यक्षतेखालीं मराठी लेखकांचें तिसरें वार्षिक संमेलन ता. १८ व १९ मे १९०७ रोजीं भरलें होतें, त्या वेळीं सभेंत वाचण्यासाठीं पाठविला होता. कविसंदेशांत, “हल्लीं कवि होणें शक्य नाहीं” या आक्षेपास उत्तर देण्यांत आलें आहे, आणि नवकर्वीबद्दल सहानुभूति बाळगण्याची विनंति करण्यांत आली आहे. तत्कालीन नवोदित लेखकांनीं या संदेशाचें हार्दिक स्वागत केलें होतें. इ. स. १९२१ सालीं बडोदें येथें भरलेल्या मराठी साहित्यसंमेलनाचे अध्यक्ष कै. तात्यासाहेब केळकर यांनीं आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत या संदेशांतील आर्या ४४ व ४५ उद्धृत केल्या होत्या. [संप्रति...भारांनीं.]

१०. **युवराजवियोग** :—बडोदें संस्थानचे युवराज कै. फत्तेसिंगराव यांचें तरुण वयांत १९०८ सालीं निधन झालें. त्या दुःखद प्रसंगीं हें शोकगीत रचण्यांत आलें. बडोद्याच्या लक्ष्मीविलास राजवाड्यांत युवराजांच्या फोटोखालीं या शोकगीतांतील “प्रख्यात भोसल्यांची तनया.....बाळ हा चिमणा !” ही आर्या लिहिण्यांत आली.

११. **कारंजें** :—बडोदें येथील सार्वजनिक बागेंत पदार्थसंग्रहालयाजवळ एक सुंदर कारंजें आहे; त्याच्या फवऱ्याच्या पंचधारा झुलत असतां हर्षानें कवींची एकतानता होऊन, आंग्लकवि लोवेल यांचें ‘Fountain’ हें मजेदार काव्य दृष्टीसमोर साक्षात् उभें असल्याचा भास झाला. त्या विचारांचें प्रस्तुत काव्य हें शब्दचित्र होय.

१२. **कुंजकूजनः**—गुजरात प्रांतांत लताकुंजांतून अत्यंत मधुर स्वरानें गाणाच्या पक्षिजातींत एक लहानसा पक्षी आहे. त्याचे कोमल आलाप ऐकणारांस मोहित करतात. ते ऐकून हें काव्य रचलें आहे. या काव्यांत प्रसादगुण प्रामुख्याने असून, आंग्लकवि शेलेच्या 'Sky Lark' या काव्याशीं कुंजकूजनाची कांहीं रसिकांकडून तुलना करण्यांत आली होती. कविवर्य माधवराव पटवर्धन यांचें हें आवडतें काव्य होतें, व त्यांनीं आपल्या लेखांतून यांतील कांहीं ओळी (श्लो० ३३, ३४) उद्धृत केल्या आहेत.

१४. **कवितारति** :— या लोकप्रिय काव्यांत कवीनें काव्यदेवतेस प्राचीन कवींच्या काव्यालंकारांनीं नखशिखान्त सजविलें आहे व तिचा अनुग्रह प्राप्त व्हावा म्हणून आपण किती त्याग केला तें निवेदन केलें आहे. शेवटीं कवितादेवीची प्रेमळ शब्दांत विनवणी करून कृपेची याचना केली आहे.

श्लो० ८-९ प्रतिभासंपन्न कवीला काव्यस्फूर्ति होते त्या वेळीं होणाऱ्या संवेदनांचें वर्णन.

श्लो० २४—देवद्वय = ज्ञानदेव व नामदेव.

१५. **वसंतमाधव** :— मधु = चैत्रमास आणि माधव = वैशाखमास यांचा सामासिक शब्द मधुमाधव अर्थात् वसंत याचें आधिभौतिक आणि आध्यात्मिक वर्णन या काव्यांत आहे. या काव्यास प्रकाशकांकडून पारितोषिक देण्यांत आलें होतें. हें प्रथम करमणुकीच्या खास अंकांतून आणि नंतर शारदामंडळाच्या स्वतंत्र काव्यसंग्रहांतून प्रकाशित करण्यांत आलें होतें.

१६. **हिंदवंदना** :— आपल्या मातृभूमीचें हें एक सर्वांगसुंदर काव्यचित्र आहे. इ. स. १९१२ सालीं करमणुकीचा एक खास अंक (दिल्ली दरबार अंक) काढण्यांत आला होता, त्यांतून हें प्रथम प्रसिद्ध झालें. सदर काव्यांत मातृभूमीचें अलौकिक रूप आणि गुण, तसेंच तिच्या ठायीं वसत असलेलें कवीचें निःसीम प्रेम यांचें सुंदर चित्रण झालें आहे.

१७. **अद्भुत वीणा** :— पृथ्वी आणि स्वर्ग हे दोन भोपळे तर्काच्या बळकट वीणादंडास जोडून त्यावर अनेक भुवनांचे पडदे आणि मनाच्या तारा कैवल्यधामापर्यंत लावून सज्ज केलेली, ही अद्भुत अशी काल्पनिक

रुद्रवीणा आहे. ही वीणा वाग्देवीच्या सात सख्या आळीपाळीने हातीं घेऊन तिच्या चरणारविंदाजवळ छेडीत असतां तिच्या स्वरसंगमानें संपूर्ण ब्रह्मांडांत साक्षात् नादब्रह्म विलसत आहे. सरस्वतीच्या सख्या अनुक्रमें १. करुणकुमारी, २. सहानुभूति, ३. आशागौरी, ४. भाविनी, ५. प्रेमला, ६. योगिनी, आणि ७. उपासना या देवता सदरहू अद्भुत-वीणेवर आपापल्या नांवांस अनुरूप अशीं गीतें गात आहेत व त्यायोगें आब्रह्म अशीं अनंत भुवनें जगदात्म्याच्या महासागरासारख्या अतर्क्य महिम्यानें उचंबळून राहिलीं आहेत. या वीणेचे व गायकांचे प्रतिध्वनि भाविकांच्या अंतःकरणांत सदैव घुमून राहतात व ते सर्वत्र नंदनवनांतील ब्रह्मानंदाचा लाभ अनुभवीत असतात. ज्या पाखंडवाद्याच्या अंतःकरणांत हे प्रतिध्वनि शिरत नाहीत, त्याचें जीवित व्यर्थ होय, असा या काव्याचा सारांश आहे. हें वेदान्तपर काव्य लावणींत गाइलें असून तें प्रथम 'नवयुग' मासिकांत प्रकाशित झालें.

१८. **अश्रुकरभार** :- रॉ. ए. सोसायटी, मुंबई या संस्थेच्या ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल अर्वाचीन कविमित्र गंगाधर रामचंद्र मोगरे यांचेवरील हें निधनगीत कवीनें मोठ्या आत्मीयतेनें लिहिलें आहे.
 आर्या-७-कै. मोगरे कवींचा गुणगौरव कै. न्या, रानडे, रा. गो. ना. कानिटकर यांनीं आपल्या साहित्यविषयक लेखांतून केला आहे.
१९. **महाराष्ट्र-दर्शन** :- इ. स. १९१५ सालीं मुंबई येथें भरलेल्या मराठी साहित्यसंमेलनास उद्देशून प्रेमळ संबोधन करण्यासाठीं हें काव्य रचण्यांत आलें. महाराष्ट्राविषयीं कवीचा जिह्वाळा यांत व्यक्त झाला आहे.
२०. **धन्यवाद** :- कविमित्र श्री. माधवराव काटदरे यांच्या पत्नी कै. रमाबाई कवयित्री होत्या. त्या स्वप्नावर एक काव्य लिहीत असतांना तें पूर्ण न होतांच त्यांना मृत्यू आला असें माधवरावांनीं खेदानें कवींस कळविलें. तेव्हां कै. रमाबाईंनीं लिहिलेल्या अपूर्ण काव्यांतच त्याची पूर्णता आहे असें युक्तीनें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करून, कवयित्रीस हा धन्यवाद दिला आहे.
२१. **समजूत** :- चंद्रशेखरांचे परममित्र कै. दत्तकवींचें चिरंजीव श्री. विठ्ठलराव ऊर्फ दादासाहेब घाटे यांस उद्देशून हें पद रचण्यांत आलें

आहे. श्री. विठ्ठलराव विद्यार्थिदशेंत असतांना काव्यवाचन, चर्चा इ० साठीं नेहमीं घरीं येत असत. बरोबर कै. माधवराव पटवर्धनहि असत. बडोद्यास कवींकडे ही मंडळी जमल्यावर काव्यगायन, चर्चा खूप रंगत असे व भवभूतीच्या प्रसिद्ध उक्तीप्रमाणें (अविदितगतयामा रात्रिरेव व्यरंसीत् ।) केव्हां केव्हां संबंध रात्र काव्यानंदांत व्यतीत होत असे. अशा काव्याच्या आस्वादग्रहणांत एकदां ह्या तरुण मंडळींच्या कांहीं वाक्यांवर कवि दृष्ट झाले. हसवा बराच काळ टिकला. त्यानंतर कै. दत्तांच्या सहवासाच्या आठवणी निघून कवींस दीर्घकालीन हसव्याबद्दल खंत वाटली आणि पुत्रवत् प्रेम असणाऱ्या दादासाहेबांची समजूत काढण्यासाठीं हें पद्य रचलें. या वेळीं दादासाहेब होळकर कॉलेज, इंदूर येथें विद्यार्थी होते. त्यांच्या वाचनांत नवयुग मासिकांत प्रकाशित झालेलें हें पद्येतांच त्यांना आनंद झाला आणि प्रेमळ नात्याचें पुनरुज्जीवन झालें. या पदांतील ' दत्त ' हा उल्लेख दत्तकवींबद्दल आहे.

२२. **लेंभे यांची कविता:**— मराठी भाषेचे अर्वाचीन रसिक कवि श्री. लेंभे यांच्या कवितेचें कौतुक करण्याच्या हेतूनें काव्य रचलें आहे. आरंभीं दिलेलें Homer च्या Iliad मधील अवतरण अर्थपूर्ण असून श्री. लेंभे यांच्या काव्याचे प्रमुख गुण थोडक्यांत परंतु स्पष्ट वर्णिले आहेत. समकालीन कवींच्या काव्यांचें स्वागत मोठ्या औदार्यानें कवींकडून होत असे.

२३. **काय हो चमत्कार !** :— आबालवृद्ध मराठी भाषिकांचें हें अत्यंत आवडतें खंडकाव्य आहे. “ कायहो चमत्कार ! ” हें एक अवीट पद्यान्नच आहे, असे उद्गार टीकाकारांनीं या काव्याबद्दल काढले आहेत. कवि परगांवीं गेले असतां निरनिराळ्या ठिकाणीं त्यांचे काव्यवाचनाचे कार्यक्रम होत. त्यांत कविमुखानें हें काव्य ऐकावें अशी श्रोत्यांची फार इच्छा असे. १९३४ सालीं कवि कराचीस असतां तेथील महाराष्ट्रीय समाजांत या काव्याचे आठ कार्यक्रम झाले. यावरून परप्रांतांत वसणाऱ्या महाराष्ट्रीय बांधवांतहि याची लोकप्रियता किती होती हें स्पष्ट होईल.

श्री. माडखोलकर सदर काव्याच्या परीक्षणांत म्हणतात, “ चन्द्र-शेखरांच्या ‘ काय हो चमत्कार ! ’ या लोकप्रिय खंडकाव्याला जी इतकी अवीट गोडी आली आहे, ती त्यांच्या अतुल चित्रणचातुरीमुळेच होय.

आर्येसारखें गद्यसदृश वृत्त; कथानक पहावें तर तेंहि अगदीं ग्रामीण पण चन्द्रशेखरांनीं त्यांतील प्रत्येक प्रसंग इतका सहृदयतेनें आणि सुन्दर रेखाटलेला आहे कीं, त्याच्यापुढें अलीकडील नकली चटकदार वैणिकें आणि चित्ताकर्षक प्रणयकथा अगदीं फिक्या वाटतात...जानपद जीवनाच्या मुग्ध पार्श्वभूमीवर चन्द्रशेखरांनीं उभी केलेली ही मृत्यूवर मात करणाऱ्या दिव्यप्रेमाची करुणकथा इतकी रसपूर्ण आहे कीं, तिला मराठी खंडकाव्यांत केवळ स्वतंत्रच नव्हे, तर श्रेष्ठ स्थान देण्याचा मोह पडतो. ”

“ काय हो चत्कार ! ” हें “ Suffolk Miracle. ” नांवाच्या एका करुणरसपूर्ण इंग्रजी लावणीचें रमणीय रूपान्तर आहे.

२४. उत्कंठिता :- आंग्लकवि Joseph Addison याच्या “ Rosamond 's Song. ” या प्रेमगीताचें हें हुवेहूब भाषांतर लावणीच्या चालीवर रचलें आहे.

२५. शारदे :- कवीच्या जीवनांतील सुमारे ५-८ वर्षांच्या औदासीन्याच्या काळानंतर पुनः काव्यरचनेस सुरुवात झाली तेव्हांचें हें शारदेस उद्देशून लिहिलेलें सुनीत होय. यांत कविमनाचे गुण अत्यंत सरस रीतीनें थोडक्यांत वर्णिले असून शेवटीं शारदेची कृपा मागितली आहे.

२६. प्रेमाचें संक्रमण :- हें काव्य तत्त्वज्ञानविषयक असून, मानवी प्रेमाचें खरें संक्रमण कोठें व केव्हां व्हावें याबद्दल कवीनें आपला अभिप्राय यांत सूचित केला आहे.

२७. प्रेमलोद्धार :- दररोज सायंकाळीं घरांतील मुलांचा स्तोत्रपाठ घेण्याची प्रथा कवीच्या घरीं असे. या वेळीं ‘ बृहत् स्तोत्ररत्नाकर ’ हें कवीचें आवडतें पुस्तक नेहमीं जवळ असे व त्यांतून नवीं नवीं स्तोत्रें म्हटलीं जात. अशा स्तोत्रांत उपमन्यूचें शिवस्तोत्र मोठ्या आवडीनें म्हटलें जाई. त्या स्तोत्रांतील अवतरण या काव्याच्या आरंभीं दिलें असून त्या कल्पनेवर सदर काव्य आधारित आहे. शांत वेळीं मंद मंद वाहणाऱ्या वायूच्या झुळकी, सूर्योदयापूर्वींचें दिव्य उषेचें आगमन, ऋतुराज वसंतानें सृष्टीस येणारें मोहक रूप, या सर्वांत कवीला ईश्वराचें अस्तित्व भासतें. त्याचें हृदयस्पर्शी वर्णन ह्या काव्यांत आहे.

२८. कीर्ति आणि प्रीति :- या दीर्घ काव्याचा उत्तरार्ध ‘ प्रीतीचे बोल ’

या नांवानें 'मनोरंजन' मासिकांत (जुलै १९२९) प्रसिद्ध झाला. पूर्वार्ध (कीर्ति) अप्रकाशित होता तो मूळ चंद्रिकेच्या प्रथमावृत्तींत प्रथम प्रकाशित झाला. पूर्वार्धाची रचनाच नंतरची आहे. तो तयार झाल्यावर दोन्ही अर्ध कीर्ति आणि प्रीति या नांवानें एकत्रित करण्यांत आले. यांत कीर्ति आणि प्रीति यांवर जीवत्वारोप करून कीर्तीला व वैभवाला साजेसे रूप आणि पेहेराव कीर्तिदेवीला देऊन आपलें मनोगत ती कवीला सांगत आहे असें वर्णिलें आहे. प्रीति ही कीर्तीला सवत मानून स्वतःचे मनोभाव कवीला सांगते. त्यांत प्रणयाच्या उन्मनी अवस्थेचा अनुभव घेतलेला प्रियकर (कवि) आपणांस विसरेल हें संभवत नाही अशी ग्वाही देते. काव्याची रचना सुश्लिष्ट साधली असून त्यांतील प्रसादगुणाहि स्पष्ट व्यक्त झालेला आहे.

कीर्ति-४. सौरभें उणा-वास नसलेला गुलाब.

सौवर्णानि सरोजानि निर्मातुं सन्ति शिल्पिनः ।

तत्र सौरभनिर्माणे चतुरश्चतुराननः ॥ - सुभाषित

- ९ तारकामंडलें - एके काळीं लोकप्रिय असलेला 'तारामंडळ' नांवाचा चमकदार बांगड्यांचा प्रकार.

- २३ पुढील कल्पना पाहा :—

“ Children thumb it.

Boys read it.

Men understand it.

And old folks commend it. ”

- २५ सुकविचा असे काव्यहेतु मी : “ काव्यं यशसे । ” मम्मट.

२९. गोदावरीचा उगम :- दुर्दैवानें अपूर्ण राहिलेल्या कवींच्या गोदागौरव या भाव-काव्यांतील हा उतारा आहे. या काव्यांत गोदावरीचें आणि तिच्या परिसरांत कवीनें घालविलेल्या दिवसांचें अतिशय हृदयंगम वर्णन केले आहे. प्रसृत काव्याबद्दल श्री. माडखोलकर लिहितात - “ गोदागौरवांत 'गंगालहरीं' तील आर्तता जशी आहे तशी (पेटकरांच्या) गंगीवर्णनेंतील वर्णनाची सूक्ष्म दृष्टीहि आहे. त्यांतील प्रत्येक स्थलाचें

दृश्याचें आणि व्यक्तीचें वर्णन आत्मीयतेच्या जिह्वाळ्यानें केलेलें असल्या-
मुळें वायरनच्या 'चाइल्ड हॅरोल्ड' या काव्याप्रमाणें, त्याला उत्कृष्ट
वैणिकाची माधुरी प्राप्त झाली आहे....गोदागौरवांतील वर्णनांत आत्म-
परता जरी ओतप्रोत भरलेली असली; तरी अहंता मात्र मुळींच नाही.
वाच्यानें झुलणाऱ्या वनस्थलीवर जशी संध्येची रम्योदास प्रभा पडलेली
असावी, तसें या भावकाव्यावर, नाना प्रकारच्या आठवणी होऊन,
कवीच्या मनाला आलेल्या उदासपणाचें मनोहर पटल पसरलेलें आहे.
या बाबतींत प्रसिद्ध इंग्रजी कवि गोल्डस्मिथ याच्या 'ट्रॅव्हेलर' या
काव्याशीं त्याचें बरेंच साम्य आहे, असें म्हणतां येईल."

श्लोक ३-४. आंग्लकवि गोल्डस्मिथच्या 'ट्रॅव्हेलर' काव्यांतील

पुढील ओळी पाहा :—

“Even now, where Alpine solitudes ascend,
I sit me down a pensive hour to spend :
And, placed on high, above the storm's career,
Look downward where on hundred realms appear;
Lakes, forests, cities, plains extending wide,
The pomp of kings, the shepherd's humble pride.”

६—लोटान्गण—आपल्या राहण्याच्या स्थळापासून इष्ट देवतेच्या स्थळा-
पर्यंत उभ्या रस्त्यानें सारखे साष्टांग नमस्कार घालीत त्या देवतेसन्मुख
जाणें यास 'लोटान्गण' असें म्हणतात.

७—“उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते ।”

११—'बालवयींच्या' ऐवजीं 'गत कालींच्या' असा पाठभेद आहे.

—जगन्नाथपंडितांच्या गंगालहरींतील पुढील ओळ पाहा :—

निराधारो हा ! रोदिमि कथय केषामिह पुरः”

१२—शेवटच्या चरणांत “वीरश्रीनें...जसा.” ही मराठे व मावळे
यांच्या भाल्यांवरील उत्प्रेक्षा आहे.

१८—भंग = भांग (हिंदुस्थानी शब्द).

२३—पुष्कर—हे विस्तीर्ण आणि सुंदर कमलांनीं प्रफुल्लित असें तीर्थ
अजमीरपासून ४-५ मैलांवर आहे. यास सर्व तीर्थांचा राजा असें

मानितात. “ पुष्कराद्यानि तीर्थानि । गंगाद्याः सरितस्तथा ॥ इ०
स्नानसंकल्प प्रसिद्धच आहे. तथापि ह्या तीर्थराजाचें माहात्म्य
गंगेच्या महिम्याहून कमी व त्याचें पूज्यत्व विधि = ब्रह्मदेवासारखें
केवल एकदेशीय, अर्थात् गौण आहे असें येथें ध्वनित केलें आहे.
कारण असें सांगतात कीं, ब्रह्मदेवास पार्वतीचा अभिलाष उत्पन्न
झाला असें जाणून शिवानें त्याच्या पांच मस्तकांपैकीं एक डोकें
उडविलें व ‘ तूं सर्वत्र अपूज्य होशील ! ’ असा त्यास शाप दिला.
नंतर ब्रह्मदेवानें उग्र तपश्चर्या करून शंकरास प्रसन्न केलें. तेव्हां फक्त
पुष्कर तीरावर त्यास पूज्यसन्मानाची मोकळीक मिळाली. त्या अन्वये
या सरोवराचे कांठीं ब्रह्मदेवाच्या चतुर्भुज सुंदर मूर्तीचें एक
देवालय आहे, व तेथें शेंकडों यात्रेकरू व स्थानिक लोकांकडून
त्याची प्रत्यही पूजा होते. सान्या हिंदुस्थानांत स्वतंत्र ब्रह्मदेवाचें असें
यांशिवाय दुसरें मंदिर नाही ! ह्या पौराणिक कथाभागास अनुसरूनच
ही पंक्ति काव्यांत लिहिली आहे.

२४—जगन्नाथपंडितांच्या गंगालहरींतील पुढील श्लोक पाहा :—

“ न यत्साक्षाद्वैरपि गलितभेदैरवसितम्
न यस्मिन् जीवानां प्रसरति मनोवागवसरः ।
निराकारं नित्यं निजमहिमनिर्वासिततमो
विशुद्धं यत्तत्त्वं सुरतटिनि ! तत्त्वं न विषयः ॥ ”

२९—श्रीशंकराचार्यांच्या पुढील ओळी पाहा —

“ भगवद्गीता किञ्चिदधीता गंगाजललवकणिका पीता ।
सकृदपि यस्य मुरारिसमर्चा तस्य यमः किं कुरुते चर्चाम् ॥ ”

३३—नित्यानंदें ..

अमृतबिंदु उपनिषदांतील पुढील चरण पाहा—

“ शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ”

३०. हिरावाडी:—नासिक पंचवटींतील वडिलोपार्जित शेतास उद्देशून ही
एक स्वतंत्र कविता गोदागौरवांतील एक वेंचा आहे. कवीचें मातृभूमी-
वरील जिव्हाळ्याचें प्रेम या कवितेंतून व्यक्त झालें आहे.

- श्लोक ५-‘ आचाराचा नमुना ’ यांत आचार शब्दावर श्लेष आहे.
अर्थ- सदाचार, आचार = लोणचें (हिंदी).
- ‘ आंबट आंबा ’-निंबोणीजवळच आंबट्या म्हणून एक आंबा आहे.
तो पिकला तरी आंबटच रहात असल्याने त्याचा उपयोग लोणच्या-
कडे होतो. म्हणून तो निंबोणीशीं स्पर्धा करीत आहे हा भाव.
- ६-‘ कंटकशल्यें बोथटलीं ’ केशवसुतांच्या ‘ झपूझा ’ कवितेंतील
अवतरण. ‘ मखमालीची लव वठली ’
-एकचि कंटकदोष...कालिदासाच्या पुढील ओळी पाहा:—
एको हि दोषो गुणसन्निपाते । निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवांकः॥
- ७-थारोळे-जेथें मोटा रिचविल्या जातात त्या उतरत्या जागेस थारोळे
हें नांव नासिककडे आहे.
-उभय थडी = विहिरीच्या सुबलक पाण्यास श्रेयस्कर.
-तीनहि तुकडे = १० तिघे बागाईत जमीन.
- ११-वामनराव - कवींचे ज्येष्ठ बंधु.
- १२-बोरकुटे = बोरांचें पीठ.
पुष्पकरंडक...मळ्यांतील फुलबाग.
- १३-चैत्ररथ-कुबेराच्या बगीचाचें नांव ‘ अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु
नलकूबरः । ’ अमरकोश.
- १६-वाघाडीचा निर्झर-शेताच्या बाजूनें जाणारा ओढा; हा गोदावरीस
मिळतो.
- १९-विधिनें...अनुभवणें-गोल्डस्मिथच्या Traveller मधील ओळी
पाहा.
“ But me not destined such delights to share
My prime of life in wandering spent and care.”
३१. पंचवटी व तपोवन :-गोदागौरव काव्यांतील एक वेंचा. यांत पंचवटी
व तपोवन या दोन नासिकजवळच्या स्थळांचें थोडक्यांत वर्णन असून
त्या स्थळांशीं निगडित असे कांहीं प्रसंग व आठवणी सांगितल्या
आहेत.

श्लो० १—रामगिरीच्या समंतीं—जवळच असलेल्या 'आशेवाडी' या गांवीं कवींचे चुलते कै. गोपाळ रामकृष्ण हे पब्लिक वर्क्स खात्यांत स्टोअरकीपर होते. त्यांचेकडे उन्हाळ्याच्या सुद्धींत कवि राहिले होते.

तपोवन—श्लो० ४—यांतील कल्पना योगवासिष्ठांतील पुढील श्लोकावरून सुचली आहे—

मय्यनंतचिदंभोधानाश्चर्यं जीववीचयः ।

समुल्लसन्ति खेलन्ति प्रविशन्ति स्वभावतः ॥

श्लो० ५—जगदभिरामा...इ० प्रत्यक् चैतन्यरूपाय मह्यमेव नमोनमः ।

—योगवासिष्ठ.

३२. टाकळी आणि ओढें:—गोदागौरव काव्यांतील वेंचा. यांत श्रीसमर्थांच्या तपस्येचें स्थान टाकळी आणि सरदार रंगरावांचें ओढें या दोन गांवांच्या स्मृति गोंविल्या आहेत.

श्लो० ४. 'योजिति नमनीं रामपदें'—छत्रपतींच्या कारकीर्दींत राजकीय पत्रव्यवहारांतील पूर्वीचा 'जोहार' शब्द जाऊन नमस्कारवाचक 'राम राम' शब्द आले.

श्लो० ६—इकडुनि...परतुनि तो—श्रीराम सीतेसहवर्तमान पुष्पक विमानांतून लंकेहून अयोध्येस जाण्यासाठीं दक्षिण दिशेकडून उत्तरेकडे येत आहे, व कवि गोदातीरानें तिच्या मुळाकडे दक्षिणेस जात आहे; तेव्हां अर्थात् वाटेंत त्याचें भाव दर्शन होईल हा भोळा भाव येथें ध्वनित केला आहे.

३३. आशीर्वाद :—स्वामी विवेकानन्द यांच्या मूळ इंग्रजीचें हें भाषांतर असून इंग्रजींतील कल्पना हुबेहूब आणि साजतील अशा उतरण्याचा यशस्वी प्रयत्न या काव्यांत केला आहे.

३४. कवितेचीं विलासस्थळें :—आरंभीं दिलेल्या प्रख्यात आंग्लपंडित डॉ. जॉनसनच्या वाक्यावरून काव्यदेवीच्या विलासस्थळांची कल्पना येईल. यांतील कांहीं निसर्गदृश्ये रेखीव आहेत. हें काव्य पुणें येथील एके काळीं चांगल्या दर्जाचें म्हणून नांवाजलेल्या 'रत्नाकर' मासिकांत प्रथम प्रसिद्ध झालें. चंद्रशेखरांच्या प्रतिभेचें, भाषेचें सौष्ठव, विचारांचें सौंदर्य आणि सुश्लिष्ट रचना हे तिन्ही गुण या स्फुट काव्यांत आढळतात.

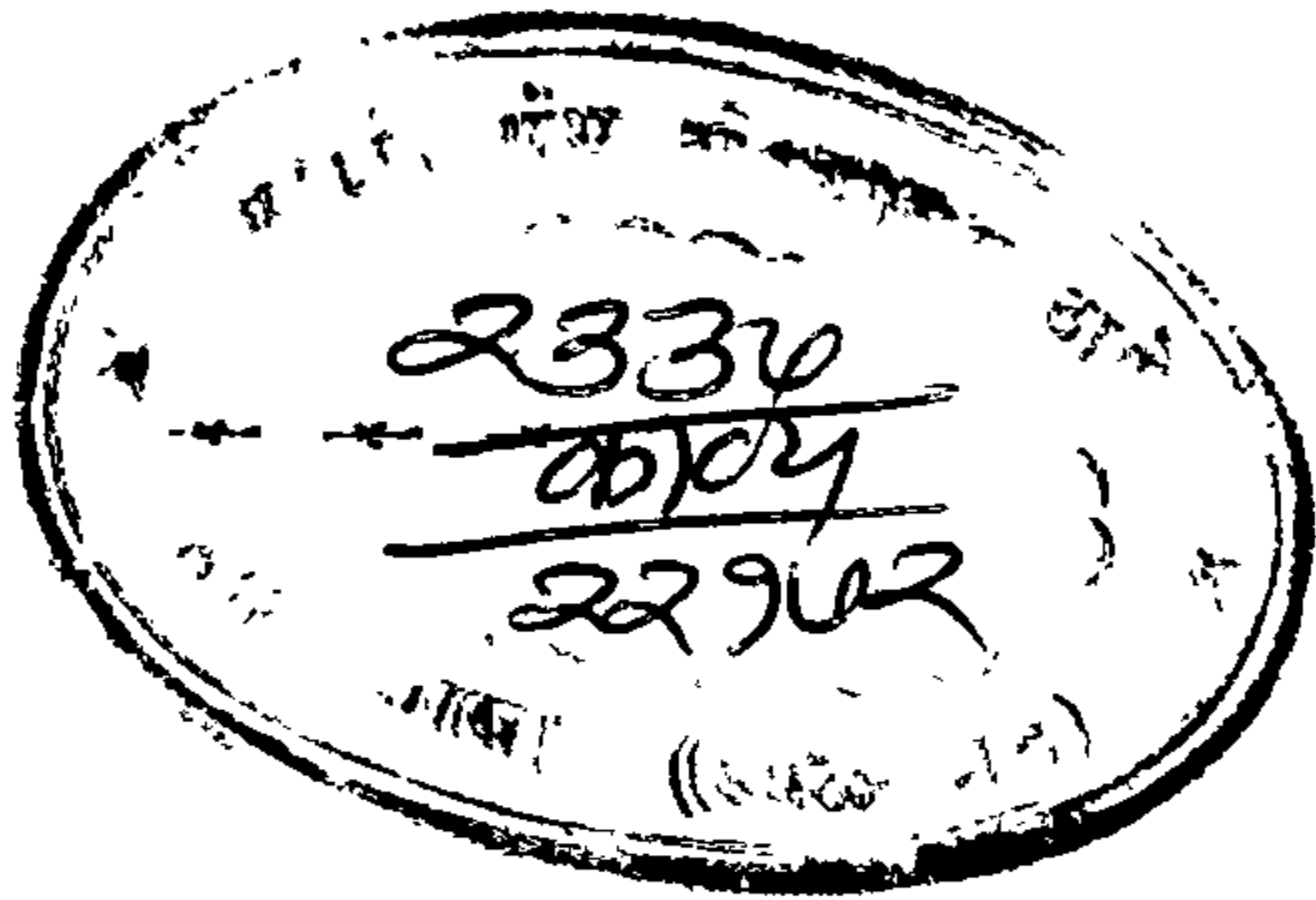
काव्यांतील नऊ रसांची उदाहरणे यांत रेखीव चित्रांच्या द्वारे जनरंजनाच्या हेतूने दिलेली आहेत.

३५. गृहिणीचे डोळे :- कविवर्य रेंदाळकर यांच्या लोकप्रिय काव्याच्या (उघडि नयन रम्य उषा हंसत हंसत आली) चालीवर रचलेले हे एक रमणीय भावगीत आहे. ' पारिजात ' मासिकांतून प्रथम प्रसिद्ध झाले.

३६. इंद्राचे स्तोत्र :- चंद्रिकेची पहिली आवृत्ति प्रसिद्ध झाल्यावर कवि चंद्रशेखर यांस बडोद्याच्या राजकविपदाचा मान इ. स. १९३२ साली मिळाला. त्यानंतर त्याचा कै. श्रीमंत सयाजीरावांशी गांठीभेटीचा संबंध आला. या भेटी महाराज बडोद्यास असले म्हणजे होत असत. अशा एका भेटीत श्रीमंतांनी कवींना ऋग्वेदांतील देवदेवतांची स्तोत्रे लिहिण्याचे सूचन केले. यामागील आशय असा की, राजकुटुंबांतील तरुण आणि मुले पाश्चात्य देशांत पाठविली की तेथील संस्कृतीने त्यांचे डोळे दिपतात व त्यांस भारतीय संस्कृतीतील उदात्त व रक्षणीय गोष्टींचा विसर पडतो. भारताचे अमोल विचारधन मुलांच्या नजरेत भरावे व त्याची श्रेष्ठता त्यांच्या मनावर बिंबावी. या सूचनेप्रमाणे कांहीं स्तोत्रे रचण्यांत आली. त्यांतील नमुना म्हणून हे इंद्राचे स्तोत्र या संग्रहांत दिले आहे. ऋग्वेदांतील इंद्राच्या आधिपत्याबद्दलच्या कल्पना स्तोत्रांत आल्या आहेत. या स्तोत्राची रचना १९३४ त झाली.

३७. मानसपूजा :- मुलांच्या स्तोत्रपाठासाठी रचण्यांत आलेली ही मानसपूजा घरांत व राजकुटुंबांत बरीच प्रिय झाली.

या संग्रहांतील ही शेवटची तीन काव्ये ' चंद्रिका ' प्रकाशित झाल्यावर लिहिलेली आहेत.

REFBK-0022172